

Új szocializmus felé: Bevezető

W. Paul Cockshott – Allin Cottrell

1993

„A szocializmus ki lett próbálva. Hetven esztendővel a bolsevik forradalom után a történelem ítélete az, hogy megbukott.” Azok, akik az 1990-es években még hajlamosak magukat szocialistának nevezni, kötelesek valamilyen választ adni erre a széles körben vallott nézere. Ez a könyv a mi válaszunk. Először azonban hasznos lesz elkülöníteni saját felfogásunkat bizonyos, a nyugati baloldal soraiban megtalálható válaszoktól.

Feltehetően a legtöbb szocialista legszívesebben azt mondja, hogy az a fajta társadalmi rendszer, amelyet keresnek, teljesen más, mint a szovjet modell. De ennek az állításnak az alapjai különbözőek lehetnek. Az első distinkciót a szociáldemokraták, és azok között tehetnének, akiket 'idealista marxistáknak' nevezhetnének. Az előbbieket amellel érvelnének legszívesebben, hogy a szovjet szocializmus bukása keveset mond a – mondjuk – skandináv típusú szociáldemokrácia jövőjéről. Ez igaz lehet. Történetesen a szovjet szocializmus válságának korszaka egybeesett a szociáldemokrata eszmék és intézmények elleni támadással, különösen, bár nem kizárólag, Nagybritanniában és az USA-ban, de lehet úgy érvelni, hogy ez az egybeesés, ha nem is véletlen, de legalábbis nem logikailag szükségszerű: még ha a szovjet rendszer válsága halálos is, elképzelhető, hogy Nyugaton a politikai 'inga' visszalendül a szociáldemokrácia felé. Mint látni fogjuk azonban: vannak bizonyos alapjaink a kételyre ezzel a lehetőséggel kapcsolatban. A másik oldalon az idealista marxisták hajlamosak azt állítani, hogy a keleti blokk kudarca nem szólhat a marxizmus ellen, mivel a szovjet rendszer inkább a marxi eszmények elárulását, nem a megvalósítását jelentette. Miközben a szociáldemokraták azt mondják, hogy a szovjet szocializmus nem az a fajta szocializmus volt, amelyet ők akarnak, ezek a marxisták azt mondják, hogy a Szovjetunió (esetleg csak Lenin halála után) valójában egyáltalán nem volt szocialista. A szociáldemokraták elfogadhatják, hogy a szovjet rendszer marxista volt, és elvetik a marxizmust, az idealista marxisták tovább csüggnek az elméletükön, miközben azt állítják, hogy az még nem volt kipróbálva a gyakorlatban.

A mi álláspontunk e két felfogástól egyaránt eltér. Először is amellel érvelünk, hogy a szociáldemokrácia túlságosan sokat ad fel a szocializmus történelmi ambícióiból; a szociáldemokrácia nem elég radikális megoldás a modern kapitalista társadalmak bajaira. Ellentétben a szociáldemokratákkal azt hisszük, hogy sok érték van a radikális társadalmi

átalakulás klasszikus marxi programjában. Másfelől viszont elvetjük az idealista felfogást, amely a szocialista eszmények tisztaságát azon az áron akarja megőrizni, hogy elszakítja őket a történelmi valóságtól. Vagyis mi elismerjük, hogy a szovjet-típusú társadalmak egy bizonyos jelentőséggel bíró értelemben szocialisták voltak. Persze nem jelentették Marx és Engels, vagy akár Lenin eszményeinek a megvalósulását, de mikor, melyik konkrét történelmi társadalom volt valaha is egy eszmény megfelelő megtestesülése? Amikor a 'szocializmus' szót, mint társadalomtudományi fogalmat használjuk, arra, hogy a társadalom szervezetének egy sajátos formáját a maga specifikus termelési módja révén különböztessük meg a többitől, akkor fel kell ismernünk, hogy a szocializmus nem egy utópia. Teljesen tudománytalan lenne azt állítani, hogy azért, mert a szovjet rendszer nem volt demokratikus, ezért nem lehetett szocialista, vagy, általánosabban szólva, a társadalom bármely kívánatosnak tekintett vonását beépíteni magának a szocializmusnak a definíciójába. A mi felfogásunk a következőképpen összegezhető:

1. A szovjet rendszer valóban szocialista volt.
2. Ennek a társadalomnak sok nem kívánatos és problematikus vonása volt.
3. A szovjet rendszer problémái részben azokkal a rendkívül nehéz történelmi körülményekkel függtek össze, amelyek között a bolsevikok nekifogtak a szocializmus felépítésére tett kísérletnek, de ez nem minden: fontos politikai tévedéseket követtek el (amelyek egy szocialista társadalomban éppúgy lehetségesek, mint a kapitalizmusban) s ezenfelül a szovjet szocializmus problémái részben magának a klasszikus marxizmusnak a komoly gyengeségeit is tükrözik.
4. A szovjet szocializmus kudarca éppen ezért semmi esetre sem irreleváns a marxi szocializmust illetően. Gondosan meg kell vizsgálnunk azokat a leckéket, amelyeket megtanulhatunk ebből a kudarcból.
5. Mindazonáltal ellentétben azokkal, akik lelkesen hirdetik a marxizmus végső történelmi vereségét, mi úgy véljük, hogy egy másfajta szocializmus – amely még mindig felismerhetően marxi szocializmus, azonban lényeges vonásaiban újragondolt – lehetséges. A Szovjetunió szocialista volt, de a marxi szocializmus más formái is lehetségesek.
6. Ezt az állítást csak akkor tarthatjuk fenn, hogyha az eddiginél sokkal nagyobb részletességgel kidolgozzuk mind azokat a fajta gazdasági mechanizmusokat, mind a politikai alkotmánynak azokat a formáit, amelyeket a szocialisták kívánatosnak, s egyszersmind megvalósíthatónak tartanak. Ezt a feladatot próbáltuk meg elvégezni ebben a könyvben.

Ebben a bevezetőben elkezdünk válaszokat adni bizonyos kérdésekre, amelyeket ezek az állításaink felvetnek: Miért nem megfelelő válasz a kapitalista társadalom problémáira a szociáldemokrácia? Milyen értelemben volt a Szovjetunió szocialista? Amennyiben a szovjet társadalom hiányosságai politikai tévedésekből és a marxista elmélet hiányosságaiból fakadtak, melyek voltak ezek a tévedések és hiányosságok? Mi az alapja annak az állításunknak, hogy a szocializmus újjáéledése lehetséges és egyszersmind kívánatos? Nem válaszolhatjuk meg ezeket a nagy kérdéseket itt részletesebben; az a szándékunk, hogy felvázoljuk a válaszok körvonalait és az olvasót azokhoz a fejezetekhez utaljuk, amelyek ki fogják tölteni a vázlatot.

1. Miért nem megfelelő megoldás a szociáldemokrácia?

A szociáldemokrácia hagyományosan a 'vegyes gazdaság', a kapitalizmus egyenlőtlenségeinek a progresszív adózás és a szociális ellátás rendszere révén való csökkentése, a parlamenti demokrácia és a polgári szabadságjogok mellett foglal állást. Amikor a legsikeresebbek voltak, a szociáldemokrata pártoknak bizonyosan sikerült is – a szabályozatlan kapitalizmushoz képest – javítaniuk a dolgozó osztályok helyzetén; Nagybritanniában a Nemzeti Egészségügyi Szolgálat maradt a társadalmi problémák ilyenfajta enyhítésének a legmaradandóbb emléke. Mindazonáltal nagyon komoly problémák megmaradnak.

Először is a kapitalista gazdaság mechanizmusai hajlamosak hatalmas jövedelmi, vagyoni és az 'életesélyeket' érintő egyenlőtlenségeket létrehozni a társadalomban (erről lesz szó az 1. Fejezetben), a szociáldemokrácia pedig csak kevésbé tudta valóban befolyásolni ezeket az egyenlőtlenségeket, amelyek – nagyjából az utolsó évtized során – inkább rosszabbodtak. Csak a személyes jövedelmek elosztási módjának radikális megváltoztatása, az olyan, amilyen a 2. Fejezetben javasunk, kínál valódi esélyt a nagyarányú egyenlőtlenségek felszámolására. Másodszor a 'vegyes gazdaság' problematikus két fontos vonatkozásban. Az eddig létezett vegyes gazdaságokban a szocialista elemek alárendeltek maradtak a kapitalista elemeknek. Azaz az áru- és bérformák maradtak a termelés szervezésének és a munka megfizetésének az elsődleges formái. A „szocialista” tevékenységeket a kapitalista szektorból kivont adójövedelmekből kellett finanszírozni, ami azt jelentette, hogy a „jóléti” beavatkozásoknak és az alapvető szolgáltatások „ingyenes” elosztásának a kiterjesztése a kapitalista szektor jó állapotától és az adóalap méretétől függött. Csak amikor a kapitalista szektor erőteljesen növekedett, akkor voltak képesek a szociáldemokrata kormányok „javakat nyújtani” az embereknek. Ilyen értelemben a

szociáldemokrata kormányoknak a társadalom osztályszerkezete átalakítására való képessége lényegénél fogva behatárolt maradt: a jövedelem radikális újraelosztására tett kísérletek mindig azzal fenyegetnek, hogy lerombolják a kapitalista vagyontermelés gépezetét, amelyre végső soron ezek a kormányok támaszkodtak.

Az előbbiekhöz kapcsolódik az is, hogy ha a vegyes gazdaságot úgy fogjuk fel, mint a kapitalista és a szocialista elemek keverékét, akkor meg kell állapítanunk: kevés komoly kísérlet történt arra, hogy a vegyes gazdaság szocialista szektorának működési elveit meghatározzák. Ez a vegyes gazdaság egész gondolatát sebezhetővé teszi, különösen egy olyan világban, amelyben a tervgazdaságok felbomlóban vannak. A szabályozatlan piac védelmezői amellet érvelhetnek, hogy ha a tervezést napjainkban elvetik szülőházájában, akkor miért tűrnénk meg akár csak a rendszer egy alárendelt elemeként Nyugaton? Amennyiben a nyugati szociáldemokratáknak nincs semmilyen koherens elképzelésük arról, hogy végső soron melyek is a termelés tervezett és nem ártermelő jellegű formái, és hogyan kell hatékonyságukat értékelni, akkor elég rossz helyzetből kell védelmezniük az általuk kedvelt „vegyes” gazdaságot, s ezt legfeljebb egy ködös és moralizáló módszerrel tehetik.

Ebből a nézőpontból a mi kísérletünk a szocialista gazdasági mechanizmus alapelveinek a meghatározására, úgy is felfogható, hogy azt a szocialista alapvetést nyújtjuk, amely általánosságban hiányzik a mai szociáldemokráciából: még azok is, akik nem értenek egyet azzal, hogy mi egy teljesen tervezett gazdaságot védelmezünk, találhatnak némi értéket érveinkben, amennyiben azok megvilágítják a vegyes gazdaság „vegyes” voltának eddig általában kifejtetlenül maradt részét.

2. Milyen értelemben volt a Szovjetunió szocialista?

Itt a társadalom klasszikus marxista elemzésére támaszkodunk. Marx felfogása szerint a társadalomszervezet különböző módjait egymástól az különbözteti meg, ahogyan a „társadalmi többletterméket elvonják” a közvetlen termelőktől. Ez egy kis magyarázatot igényel. A „szükséges termék” eme elmélet szerint az a termék, amelyre a munkaerő önfenntartásához és reprodukálásához szükség van. Ez a dolgozók és családjaik számára szükséges fogyasztási javak és szolgáltatások, valamint a társadalom termelési eszközeinek működőképes állapotban tartásához szükséges üzemekbe, felszerelésbe való beruházás formáját ölti. A 'többlettermék' viszont a társadalmi terméknek az a része, amelyet arra használnak, hogy a társadalom nem-termelő tagjait elartsák (ez egy heterogén tömeg, amely a henyélő gazdagoktól a politikusokig, a fegyveres erőkig, a nyugalmazott dolgozókig terjed), továbbá az a rész, amelyet a termelőeszközök bővítésére fordítanak. Bármely társadalom,

amely képes arra, hogy eltartsa nem-termelő tagjait, és hogy gazdaságilag hasznos beruházási projekteket indítson el, kell, hogy rendelkezék valamilyen mechanizmussal, amely a közvetlen termelőket arra kényszeríti vagy készíti, hogy többet termeljenek annál, mint ami egyszerűen a saját önfenntartásukhoz kell. A marxista elmélet szerint ennek a mechanizmusnak a pontos természete nyújtja a kulcsot a társadalom, mint egész – nem pusztán a 'gazdaság', hanem az állam és a politika általános formái – megértéséhez. Mi azt állítjuk, hogy a szovjet rendszer a többletermék kisajtolásának egy, a kapitalizmusétól teljesen különböző módját hozta létre. Hogy ezt a megállapításunkat kontextusba helyezzük, hasznos lehet valamit mondanunk az általánosabb történelmi háttérről is.

Vizsgáljuk meg először a feudális és a kapitalista társadalom közötti különbséget. A feudalizmusban a többletermék kivonása egyszerűen 'látható' volt mindenki számára. A specifikus formák különböztek, azonban az egyik tipikus mód az volt, hogy a parasztnak a saját telkükön dolgoztak bizonyos számú napig a héten, és a földesúrén a többi napokon. Máskor a parasztnak le kellett adniuk saját földjük terményeinek egy részét a földesúrnak. Hogyha egy ilyen társadalom reprodukálni akarta önmagát, akkor a közvetlen termelőket valamilyen fajta közvetlen alárendeltségben vagy szolgaságban kellett tartaniuk; a politikai vagy jogi egyenlőségről szó sem lehetett. A vallási ideológia, amely arról beszél, hogy az embereknek ezen a földön különböző „hely” adatott és arról: milyen szép erény, ha valaki „tudja, hol a megfelelő helye” a társadalomban, továbbá égi jutalmat ígér azoknak, akik betöltik a saját szerepüket Isten világtervében, úgyszintén nagyon hasznos lesz egy ilyen társadalomban.

A kapitalizmusban viszont a többletermék kisajtolása az emberekből „láthatatlanná” válik, a munkabérszerződés formájában. A szerződésben résztvevő felek jogilag egyenlők, mindegyik a saját tulajdonát viszi a piacra, és önkéntes tranzakciót hajtanak végre. A gyárban nem szólal meg a csengő, hogy bejelentse a munkanap azon részének a végét, amelyet a dolgozók azzal töltöttek, hogy a bérek egyenértékét termelték meg, s annak a kezdetét, amikor a munkaadó profitjait kezdi megtermelni. Mindazonáltal a munkások bére lényegesen kevesebb, mint az általuk létrehozott termék teljes értéke: ez az alapja Marx kizsákmányolás-elméletének. A megvalósult kizsákmányolás mértéke annak a harcnak a kimenetelétől függ, amely a munkások és a kapitalisták között folyik különböző formákban: a bérszint körül, a termelés üteme és a munkanap hossza körül, valamint a technológiában végbement változások körül, amelyek meghatározzák, hogy a bér-javak egy adott mennyiségének megtermeléséhez mennyi munkaidőre van szükség.

A szovjet szocializmus, különösen az első ötéves terv Sztálin alatti, a húszas évek vége felé történt bevezetését követően, a többlettermék kisajtolásának egy új és nem-kapitalista módját vezette be. Ezt némileg elhomályosította az a tény, hogy a munkásokat még mindig rubelben fizették és hogy a pénz továbbra is használatban volt, mint számadási egység a tervezett iparágakban, azonban ezeknek a „pénzbeli formáknak” a társadalmi tartalma radikálisan megváltozott. A szovjet tervezésben a társadalmi terméknek a szükséges és a többlettermék közötti felosztása politikai döntések eredménye volt. Legnagyobb részt a javakat és a munkát fizikailag osztották el a vállalatoknak a tervezőhatóságok, amelyek mindig biztosították, hogy a vállalatoknak elég pénze legyen hogy „fizessenek” a nekik jutott valódi javakért. Ha egy vállalat pénzbeli „veszteségeket” csinált, és ezért pénzügyi mérlegét „támogatásokkal” kellett kiegyenlíteni, ez nem számított. Másfelől a pénzzel, mint olyanvaló rendelkezés nem volt garancia rá, hogy az emberek képesek a pénzért valódi javakat kapni. Ráadásul a fogyasztási javak termelésébe befektetett erőforrásokat központilag osztották el. Tegyük fel, hogy a munkások magasabb rubel-béreket kaptak: önmagában ez semmit sem jelentett, mivel a fogyasztási javak termelésének üteme nem felelt meg a fogyasztási költségek pénzbeli összegének. A magasabb bérek egyszerűen magasabb árakat jelentettek, vagy hiányt az üzletekben. A többlettermék megtermelésének a rátáját rögzítették, amikor a tervezők elosztották az erőforrásokat a nehéziparba illetve a fogyasztási javak termelésébe való beruházások között.

Nagyon általánosságban tekintve a dolgokat ez az áttérés a tervezett gazdasági rendszerre, ahol a társadalmi erőforrásoknak a szükséges- és a többlettermelés közötti felosztása tudatos társadalmi döntés (nem pedig spontán folyamatok) eredménye, teljesen megfelel Marx reményeinek. Csakhogy Marx ezt a „társadalmi döntéshozatalt” radikálisan demokratikusnak képzelte el, így az ő általa megálmodott társadalomban a többlettermék megtermelése lényegénél fogva legitimációval bírt volna a társadalom számára. Az emberek, miután meghozták a döntést, hogy közös munkájukból ennyit meg ennyit a tiszta beruházásnak és a nem-termelő eltartásának szentelnek, ezután készségesen végrehajtották volna saját döntéseiket. Azonban úgy külső, mint belső okokból a szovjet társadalom a gazdasági tervezés bevezetésének idején távolról sem volt demokratikus. Hogyan lehetett volna a munkásokat ösztönözni vagy kényszeríteni a tervek végrehajtására amelyeket (habár állítólag az ő érdekükben írták őket) bizonyosan nem ők maguk alkottak meg) ?

Tudjuk, hogy a terveket nagyjából-egészéből végrehajtották. Az 1930 évek látták, hogy a Szovjetunió a világtörténelemben páratlan sebességgel felépítette a nehézipar alapjait, s ez a nehézipar azután sikeresen állta ki a náci támadás elleni harc kemény próbatételét.

Nagyon is jól tudjuk, melyek voltak a sztálini korszak jellemző vonásai: a terror és a kényszermunka sajátos keveréke egyfelől, az őszinte úttörő lelkesedés másfelől. Hogyha abból a kérdésselvetésből indulunk ki, hogy hogyan lehetett a többletterméket kisajtolni az emberekből egy megtervezett, de antidemokratikus rendszerben, akkor Sztálin személyi kultusza nem pusztán „eltévelyedésnek” tűnik, hanem olyasvalaminek, ami szervesen hozzátartozott a rendszerhez. Sztálin: egyszerre volt az ihletett vezér, aki a határozottsággal és keménységgel pótolta azt, hogy hiányzott belőle az ékesszólás és a képesség arra, hogy felébressze az emberekből a nagy történelmi vállalkozásban való részvétel érzését, s a zord és kifejezetten könyörtelen likvidálója bárkinek, aki nem tudott részt venni ebben a vállalkozásban (és sok más embert rajtuk kívül is). A Sztálin-kultusz, a maga populista és rettenetes vonásaival együtt a társadalmi többlettermék kisajtolása szovjet módjának a lényegéhez tartozott.

Mit tanulhatunk a szovjet szocializmus kudarcából?

A szovjet szocializmus válsága úgy tűnik, két forrásból ered. Egyfelől a népesség lázadt a régi vágású szovjet politika antidemokratikus és tekintélyelvű gyakorlata ellen, másfelől az emberek széles körben úgy érezték, hogy az 1930-as évek óta működő alapvető gazdasági mechanizmusai a rendszernek túléltek önmagukat, már nem hasznosak, és ezeknek a mechanizmusoknak a fenntartása a (korábbi) Szovjetunió népeit stagnáló életszínvonalra és a fogyasztási javak krónikus hiányára ítélne.

Bizonyos mértékig ez a két kérdés összefügg egymással. Ahogyan a Szovjetunió a Sztálin-korszakból a Brezsnyev-korszakba lépett, a terror és a kényszer korábbi rendszerét enyhítették. Ugyanakkor azonban az az úttörő szellemiség, amely a szocializmus építésének korai éveiben, s a fasizmus elleni harc alatt áthatotta a szovjet nép széles rétegeit, szintén elpárologott. Más szavakkal a többlettermék kisajtolása szovjet módjának (egy tervezett, ámde antidemokratikus rendszernek) mindkét pillére megrendült. Meg kell itt jegyeznünk azt is, hogy Sztálin nem ellenezte a jelentős bérkülönbségeket, mint a munkára ösztönzés módszerét, míg Brezsnyev egy egalitáriusabb politika felé mozdult el. A szocialisták természetesen magasztalhatják az egalitarizmust, de ha az egyéni pénzbeli ösztönzők háttérbe szorulnak, akkor szükség van más ösztönzők beállítására – például arra az ösztönzésre, amely abból fakad, hogy az emberek úgy érzik: demokratikus módon vesznek részt egy nagy közös erőfeszítésben. És hogyha a jó munkát nem jutalmazza a sokkal magasabb fizetéssel, akkor még mindig jutalmazni kell (és látható kell, hogy legyen a jutalma) az előléptetésre-továbbképzésre való esélyekkel. Az ilyen alternatív ösztönzők viszont majdnem teljesen

hiányoztak a Brezsnyev-korszak korrump és cinikus politikai kultúrájából. Az apátia széles körben elterjedt. Miközben egy korábbi nemzedék a szocializmust úgy ismerte, mint nemes eszményt – amelyet tökéletlenül valósítottak meg, sőt talán súlyosan el is torzítottak a Szovjetunióban, ámde mégis érdemes fenntartani – Brezsnyev alatt egy egész nemzedék nőtt fel, akiknek a számára – megfelelően a rendszer saját propagandájában, a Szovjetunió és a szocializmus egyszerűen ugyanazt jelentette. Hogyha gyűlölték a szovjet rendszert, akkor gyűlölték a szocializmust is.

Az a diagnózis, amelyet elfogadtunk, némileg kétértelmű konklúziókhöz vezet. Mivel hangsúlyoztuk a problémákat, amelyekkel a Szovjetunió, mint tervezett, de antidemokratikus rendszer szembesült, úgy tűnik, mintha azt akarnánk mondani, hogy a demokratikus reformok elegendőek lettek volna ahhoz, hogy új életet leheljenek a szovjet társadalomba és a szovjet gazdaságba. Azaz ha a nem-demokratikus tervezést demokratikus tervezéssel váltják fel, akkor a népesség lelkesedését a gazdasági modernizáció szolgálatába lehetett volna állítani, még mindig egy tervezett és nem-kapitalista rendszer átfogó keretein belül. Ezt a felfogást ma nagyon széles körben úgy tekintik, mint amelyet a kortárs orosz történelem nyers tényei megcáfoltak: a reform nem állt meg a glasznosztynál, de még a szocialista gazdaság átstrukturálásaként felfogott peresztrojkanál sem, hanem, úgy tűnik feltartóztathatatlanul, tovább ment - egészen a régi tervezési rendszer teljes lerombolásáig és a piacgazdaságra való átmenet programjáig.

Ennek a történetnek különböző értelmezései lehetségesek. Az egyik felfogás az egyszerű antiszocialista nézet, amely szerint a centralizált tervezés és az állami tulajdon lényegükénél fogva rosszabbak a piaci rendszernél, és ha az emberek politikai/ideológiai kényszerektől mentesen, szabadon választhatnak a kettő között, akkor automatikusan a piacot fogják választani. A demokrácia elkerülhetetlenül elvezet a szocialista gazdasági mechanizmus elvetéséhez. Ez a könyv egy sor érvet tartalmaz, amelyeknek a célja azt, hogy kimutassák: ez a következtetés nem megalapozott, azaz egy hatékony és termelékeny szocialista gazdasági mechanizmus lehetséges és előnyösebb a kapitalizmusnál (legalábbis a dolgozó többség érdekeinek szempontjából). De hogyha ez igaz, akkor hogyan magyarázzuk, hogy az emberek a Szovjetunióban és másutt is elvetették a szocialista gazdálkodást? Két megfontolás különösen releváns itt. Először is, mint már említettük, ma sok szovjet állampolgár van, akinek a számára a szocializmus nem egyéb, mint a brezsnyevi rendszer. Ezt mondták nekik éremyedésig, és kevés okuk van rá, hogy kétségbe vonják. Az az elképzelés, hogy egy nagyon másfajta szocializmus lehetséges és kívánatos, a szocializmus megalapítóinak klasszikus érvein, elgondolásain és eszményein áll vagy bukik, és azok,

akiknek ezek az eszmékkel az egyedüli kapcsolata a dagályos hivatalos propaganda volt, nem valószínű, hogy foglalkozzanak ezzel. Másodszor is: kevésbé kétséges, hogy a gazdasági stagnálás, amely a Szovjetuniót a régi gazdasági mechanizmus kései éveiben sújtotta, nem kizárólag és egyszerűen a demokratikus dolgozói részvétel hiányának volt az eredménye. Komoly technikai/gazdasági problémák voltak ezzel a mechanizmussal; de mi mellett fogunk érvelni, hogy az ilyen problémák nem tartoznak lényegileg hozzá a szocialista tervezéshez, mint olyanhoz.

A mi felfogásunk tehát az, hogy a mélyreható demokratizálás, plusz lényegi reformok a tervezési mechanizmusban elvileg megteremthették volna egy újraéledő szovjet szocializmusra az esélyt. Sajnálatos módon azonban a nem hatékony és diktatórikus rendszer sötét évtizedeinek történelmi tapasztalata, amelyet ideológiailag egy megkövült hivatalos marxizmus támasztott alá, úgy tűnik, a jelenben kizárták ezt a lehetőséget, mint gyakorlati politikai alternatívát. A szovjet emberek közül némelyek vonzódnak találhatták a gondolatot, de túl sokan most teljesen szakítani akarnak a kommunista múlttal.

4. Melyek az elméleti alapjai egy új szocializmusnak?

Egy poszt-szovjet szocializmus elvi alapjai a radikális demokrácia és a hatékony tervezés kell, hogy legyenek. A demokrácia eleme, ez most már világos, nem egy luxus, vagy valami, amit el lehet halasztani addig, amíg a feltételek különösen kedvezőek. Demokrácia nélkül, mint fentebb érveltünk, egy szocialista társadalom vezetőinek a kényszerhez kell folyamodniuk, hogy biztosítsák a társadalmi többletermék megtermelését, és amikor a kényszer rendszere fellazul, a rendszer hajlamos lesz stagnálni. Ugyanakkor egy hatékony tervezési rendszer kialakítása minden valószínűség szerint lehetetlen lenne a gondolatok nyílt versengése nélkül. Az, hogy a szovjet kommunisták nem tudtak működőképes szocialista reformjavaslatokkal előállni az elmúlt években, tanúsítja, milyen kártékony hatásokkal jár egy olyan rendszer, amelyben a konformitást és a vak engedelmességet díjazták. A kapitalista társadalmak valódi gazdasági haladást érhetnek el a politikai diktatúra mellett is, mert még az ilyen diktatúrában is a magángazdasági tevékenység területe viszonylag szabályozatlan és működhetnek a verseny normális folyamatai, miközben a munkásosztály szervezkedésének elnyomása lehetővé teszi a kizsákmányolás egy magasabb rátáját. A szocializmusban nem lehetséges az elnyomó államforma ilyen elválasztása a „szabad” gazdaságtól és hogyha az ideológiai ’tisztaság’ kritériuma a meghatározó a menedzserek előléptetésében, de még a gazdaságelméleti vitákban is, akkor a növekedés és a hatékonyság hosszú távú kilátásai valóban lehangolóak lesznek.

Úgy a demokratikus intézmények, mint a gazdasági tervezőmechanizmusok vonatkozásában azt kell, hogy mondjuk, hogy a Szovjetunió esetében kialakult problémák tükrözik a klasszikus marxizmus bizonyos gyengeségeit is. Marx, Engels és Lenin sokkal erősebbek voltak a kapitalizmusról alkotott kritikájukban, mint a szocialista társadalommal kapcsolatos pozitív elmélet megalkotásában. Ami a demokratikus intézményeket illeti, a bolsevikok kezdetben a munkás- és katona-szovjetekbe (tanácsokba) kapcsolódtak be, ezt tekintve a szocialista hatalom megfelelő formájának. Miközben ez lehetett taktikailag helyes, mi mellett érvelünk, hogy a tanácsforma alapvetően nem megfelelő, mi több veszélyes, és máshol kell keresnünk egy demokratikus szocialista alkotmány alapelveit. Ami a tervezési mechanizmusokat illeti, Marxnak és Engelsnek voltak bizonyos érdekes javaslatai, de ezek soha nem mentek túl a meglehetősen homályos általánosságok szintjén. A szovjet tervezők a maguk rendszerét improvizálták, és ez a rendszer a maga idejében megfelelt bizonyos célokra, azonban a szocialista gazdasági mechanizmusokról való gondolkodásuk fejlődését behatárolta az, amit ők úgy fogtak fel, hogy ragaszkodniuk kell a marxizmus kánonjaihoz – tudniillik, hogy elkerültek, mi több denunciáltak bármilyen elméleti módszert, mint amilyen a határtermelőkenységi elemzés is, amely nekik „polgári” gondolatokkal megfertőzöttnek tűnt. A nyugati marxisták mellett érveltek, hogy ez a tendencia Marxnak a félreértésén alapult. Ez nagyon valószínű, hogy igaz, ámde ezt a félreértést azt a tény tette lehetővé, hogy Marx nem próbálta meg hosszabban kifejteni egy tervezett gazdaság működési elveit. Bárhogyan is, a szocializmus soha többé nem fog mint gazdasági rendszer bármilyen hitelt nyerni az emberek szemében, ha nem fejtjük ki ezeket az elveket ésszerű részletességgel.

5. A könyv szinopszisa

Ennek a bevezetőnek a hátralévő részében a fentebb kifejtett problémák és kérdések fényében röviden összefoglaljuk a fő érveket, amelyekről szó lesz. Az 1. és 2. Fejezetek az egyenlőtlenséggel és az igazságtalansággal foglalkoznak. Az első fejezetben áttekintjük melyek az alapjai az egyenlőtlenségnek a kapitalista társadalomban – olyan tényezők, amelyeket mint fentebb állítottuk, a rendszer szociáldemokrata javítgatása nem képes kiküszöbölni. A második fejezet megmutatja, hogyan tudná egy konzisztens szocialista bérezése rendszer lényegében megszüntetni az egyenlőtlenséget. A 2. Fejezetben vázolt fizetési rendszer azon a gondolon áll, vagy bukik, hogy minden egyes termék vagy szolgáltatás esetében kiszámítható: mennyi munka testesül meg benne. A 3. Fejezet igazolja ezt az állítást, miközben kifejti az az érvet, hogy a munkaidő egységeiben való gazdasági költségszámítás racionális és technikailag hasznos.

A 4-9 fejezetek azután kifejtik a gazdasági tervezés egy hatékony rendszerének különböző aspektusait, egy olyan rendszert írnak le, amely képes lenne biztosítani, hogy a gazdaság fejlődését az emberek demokratikusan kialakított szükségletei irányítsák. A 4. Fejezet megállapít bizonyos alapfogalmakat és elsődleges szempontokat, s megkülönbözteti a tervezés bizonyos számú különböző „szintjét”: nevezetesen a stratégiai tervezést, a részletezett tervezést és a makroökonómiai tervezést, amelyeket azután részletesen megvizsgálunk az 5., 6., és 7. Fejezetekben. A 8. Fejezet felvázol egy specifikus mechanizmust, amely biztosítja, hogy a termelés részletes terve összhangban maradjon a fogyasztók igényeivel, elkerülve a túl hosszú sorban állást és a hiányokat. A 9. Fejezet megvizsgálja, hogy az általunk elképzelt tervezési rendszer milyen információkat követel meg, és összekapcsolja a megfelelő információmennyiség, valamint az egyénekre vonatkozó lehetséges ösztönzők, illetve negatív szankciók kérdését. Ezeknek a fejezeteknek a folyamán többször összehasonlítjuk az általunk javasolt rendszer és a között a rendszer között, amelyet általában úgy látnak, mint amely a Szovjetunióban kudarcot vallott.

Míg a 4-9 fejezetek egy elszigetelt gazdaság megtervezésével foglalkoznak, a 10. és 11. Fejezetek kiterjesztik az érvelést azokra a kérdésekre, amelyek a más gazdaságokkal való kereskedelemből fakadnak, ami a mai, egyre inkább integrálódó világban egy fontos gyakorlati szempont.

A 12-14. Fejezet a gazdasági kérdésektől továbblép a társadalmi és politikai kérdésekhez. A 12. Fejezet összekapcsolja a szocialista célkitűzéseket és a feministák által felszínre hozott szempontokat. Megvizsgálja a házi kommunák, mint a 'magcsalád-háztartás'-sal szembeni alternatíva lehetőségét és megmutatja: egy tervezett gazdaság átfogó struktúráján belül hogyan működhetnének az ilyen kommunák. A 13. Fejezet a politikai szféra kérdést vizsgálja, és egy radikálisan demokratikus alkotmányformát javasol, amely lehetővé tenné, hogy az átlagemberek valóban maguk irányítsák életüket. Mint korábban említettük, a demokrácia szovjet modelljével szemben kritikusak vagyunk. Ugyanilyen kritikusak vagyunk a parlamentáris rendszerekkel szemben, s saját javaslataink a klasszikus (athéni) demokrácia mechanizmusainak a modern viszonyok közötti újragondolására támaszkodnak. A 14. Fejezet megvizsgálja a tulajdonviszonyok kérdését és kidolgozza azokat a specifikus tulajdonformákat, amelyek az előzőekben felvázolt gazdasági- és társadalmi viszonyok alapjai kell, hogy legyenek.

Az utolsó fejezetben érintünk néhány a miénkkel ellentétes érvelést, amelyet az elmúlt években szkeptikus szocialisták fejtettek ki. Ebben a kontextusban válaszolunk a „piaci

szocializmus”, mint az általunk javasolt típusú tervezéssel szembeni alternatíva mellett felhozott érvekre.

A könyv egészét inspiráló átfogó téma, amely áthatja a különböző részletes érveket, reméljük, világos lesz az olvasók számára. Azaz végső célunknak a minden egyes emberi lényben, mint egyénben és mint a társadalom tagjában rejlő lehetőségek lehető legnagyobb mértékű megvalósítását tekintjük. Ez az emberi kiteljesedés megköveteli az emberi méltóságot, a létbiztonságot és a lényegi egyenlőséget (bár természetesen nem az egyformaságot) az emberek között, éppúgy, mint a hatékony termelést. Megkívánja azt is, hogy az emberek megtalálják az élet fenntartható formáit, amelyek összhangban vannak a bolygónkon bennünket körülvevő környezet szükségleteivel. Amellett érvelünk, hogy ezek a célok a legjobban a társadalmi gazdálkodás egy kooperatív, tervezett, s radikálisan demokratikus politikai alkotmány mellett működő formája révén valósíthatóak meg – egy poszt-szovjet szocializmus révén.

Új előszó, 3.-ik változat

2004. július

1. Könyvünk politikai háttere

Ezt a könyvet az 1980-as évek vége felé írtuk, és először 1993-ban jelent meg angolul, 'Új szocializmus felé' címmel. A könyvet meghatározta az a helyzet, amelyben íródott, a Gorbacsov-éra. A szovjet rendszer még létezett, de nyilvánvalóan válságban volt. A piaci szocializmus hívei által bevezetett reformok már kezdték lerombolni a gazdaságot és politikai bátorítást adni azoknak a társadalmi csoportoknak, amelyek a kapitalizmus teljes restaurációját akarták. Nagybritanniában a szélsőjobb oldali Thatcher-kormány volt hatalmon. Thatcher kormánya egy évtizeden keresztül szisztematikusan lerombolta azokat a szociális vívmányokat, amelyeket a korábbi, szociáldemokrata kormányok alatt a munkásosztály elért. Az állami tulajdonban lévő ipart privatizálták, elnyomó törvényhozást vezettek be a szakszervezetek ellen, s a szegényeket a fejadóval megfosztották szavazati joguktól.

Thatcher programját: a szocializmus visszagörgetését és a gazdagok hatalmának megszilárdítását a közgazdasági gondolkodás a későbbiekben 'neoliberalizmusnak' nevezett iskolája igazolta. Ennek az iskolának a vezető teoretikusai, olyan emberek, mint Hayek és Friedman, a korlátlan szabad piacot, a minimális szociális ellátást, és az állam gazdasági szerepének az infláció kontrollálására való redukálását védelmezték. A chilei Pinochet-diktatúra adta az első esélyt a neoliberaisoknak arra, hogy eszméiket átültessék a gyakorlatba; Thatcher rezsimje volt a második kísérletük. Harmadik gazdasági diadaluk Jelcin Oroszországa lett.

Egy évszázaddal ezelőtt, az orosz kommunista párt megalakítását sürgetve Lenin azt írta, hogy „forradalmi elmélet nélkül nem lehetséges forradalmi mozgalom”. Ezt általánosíthatjuk, kimondva: megfelelő elméleti felfogás nélkül egyet társadalmi csoport sem alakulhat osztállyá a szó a politikai értelmében. Másfél évszázaddal ezelőtt a német kommunista párt megalapításáról azt írta Marx, hogy „a kommunisták közvetlen célja ugyanaz, mint a többi proletárpártoké, a proletariátus osztállyá formálása.” Az orosz és a német munkások osztállyá alakulása összekapcsolódott a politikai gazdaságtan forradalmi értelmezésével, amelyet Marx *Tőké*-je adott. A tizenkilencedik század végén és a huszadik elején megerősödő szociáldemokrata pártoknak a *Tőke* volt a bibliájuk. Természetesen nem olvasta minden párttag, de a pártértelmezések közvetítésével meghatározta a szociáldemokrata sajtót és a szocialista politikusok szónoklatait. A szocialista oktatók, mint

John Maclean Glasgowban marxista közgazdaságtant tanítottak a munkásoknak a Labour Colleges-ben.

A 20.-ik század közepére a dolgok kezdtek ijesztően rosszul állni a kapitalizmus szempontjából. Szembesülve a sztálinizmus diadalával előbb a Szovjetunióban azután Kelet-Európában, és az apránként előrenyomuló szocializmussal Nyugat-Európában, a jobboldali közgazdászok, mint Hayek, a liberális kapitalizmus pusztta fennmaradását féltették. Válaszként elméleti programjuk el akarta végezni a tőke számára azt, amit Marx végzett el a munka számára – ellátni azt egy koherens, a kor szükségleteinek megfelelő politikai gazdaságtannal. Ahogyan Marx *Tőké*-je, Bordigát parafrázálva éppen annyira a kommunizmus melletti kiáltvány volt, mint közgazdaságtani szakmunka, Hayek *Út a szolgaságba*-ja sem csak tudományos mű, hanem az ellenforradalom manifesztuma volt. A következő félévszázadban a neoliberalizmus eszméi kikerültek a könyvtárak hátsó polcairól, hogy uralják a gazdaságpolitikát az egész világon.

A neoliberais eszmék azért voltak erre képesek, mert egyszerre elégítették ki egy osztály szükségleteit, és nyújtották kézenfekvő kritikáját egy létező társadalmi rendnek. Hegemonikussá váltak, s ma ők határozzák meg a vita kereteit. Nyíltan magukévá tették őket az olyan politikusok, mint Thatcher, azonban bizonyos távolságról befolyást gyakoroltak a szocialista mozgalomra is. Olyan szellemi légkört teremtettek, amelyben a baloldali teoretikusok is szimpátiával fogadták a tervgazdaság kritikáját és a piac védelmezését. Úgy Nyugaton, mint keleten az olyan szocialista közgazdászok, mint Brus, Kornai, Aganbegyan és Nove elkezdtek a piaci szocializmus modelljeit védelmezni.

Az az esemény, amely közvetlenül kiváltotta belőlünk az *Új szocializmus felé* megírását, valószínűleg Alec Nove *A megvalósítható szocializmus* c. könyvének a megjelenése volt 1983-ban. Ez a könyv a szovjet gazdaság alapos ismeretét és a piacok iránti szimpátiát egyesítette egy szociáldemokrata színezetű politikai felfogással. A brit Munkáspárt vezető politikusai olvasták, és közvetlenül befolyásolta őket. Hivatkozott rá Neil Kinnock is (a Munkáspárt vezetője 1983-tól 1992-ig) hogy igazolja a termelőeszközök köztulajdonának programjától való elmozdulást. Mi úgy éreztük, hogy miközben Nove érvei plauzibilisek, egyszerre politikailag veszélyesek és alapvetően tévesek. A piac nem az egyetlen módszer egy komplex gazdaság irányítására. A központi tervezés nem csak működőképes, hanem a számítástechnika előrehaladásának köszönhetően egyre inkább és inkább működőképes. Könyvünket tudatosan ugyan Nove, nem pedig Hayek cáfolataként fogalmztuk meg, azonban Nove árnyékában ott állt Hayek és Mises.

Egy sikeres forradalmi mozgalomnak egyszerre van szüksége úgy egy iránymutató gazdasági, mint egy iránymutató politikai elméletre. A régi kommunista mozgalom két pilléren nyugodott: Marx közgazdaságtanán és Leninnek az államról és a pártról szóló elméletén. A neoliberalizmusnak ott van a szabad piac elmélete és a képviseleti kormányzat eszméje. A neoliberalizmusra válaszolva a mi célunk az kell hogy legyen, hogy korszerűvé tegyük a marxista közgazdasági eszméket és a lenini eszméket az államról. A 21. század elején nem érthetjük be azzal, hogy a munkaértékelméletet a kapitalizmus elemzésre alkalmazzuk, alkalmaznunk kell a szocializmusra is. Kilencven évvel Lenin *Állam és forradalom*-jának a megjelenése után újra kell írunk és radikalizálnunk kell Lenin kritikáját a képviseleti kormányzatról. Úgy hisszük, hogy három kulcs-gondolatot kell egyesítenünk: a munkaérték-elméletet, a kibernetikus gazdaságkoordinációt és a részvételi demokráciát – mint alternatívát az árak, a piacok és a parlament liberális szentháromságával szemben. Ezeket a gondolatokat több publikációban fejtettük ki.

A részvételi demokráciára fektetett hangsúlyunk köszönhet valamennyit Skócia specifikus politikai viszonyainak az 1980-as években, amikor a Thatcher-kormány csaknem gyarmatként kezelte az országot. Ez egy széles nemzeti demokratikus mozgalomhoz vezetett a thatcherizmus ellen és az önrendelkezés mellett, amely magába foglalta úgy a dolgozó osztályokat, mint az értelmiséget. Ez a mozgalom egy bizonyos tágabb értelemben 'szocialista' volt és az alkotmány reformja mellett állt ki. Magába foglalt olyan gyűjtőszervezeteket, mint a Skót Szocialisták, akikhez mi is tartoztunk (ahogyan Nove is), és az inkább polgári-demokratikus jellegű Skót Alkotmányos Konvenciót. Ott találtuk magunkat ennek a mozgalomnak a szélsőbaloldalán tevékenykedve, abban a meggyőződésben, hogy egyedül a tömegek közvetlen részvételén alapuló akciók védhetik meg az embereket a kormánnyal szemben. A nemzeti mozgalomnak ez a szárnya volt a felelős azért, hogy elkezdődött a tömeges polgári engedetlenségi kampány a fejadó ellen, amelyet az angol kormány kivetett Skóciára. Azt javasoltuk, hogy az emberek erre a szavazati jogra kivetett adóra az adófizetés megtagadásával válaszoljanak. A kampány tetőpontján Glasgow dolgozóinak körülbelül a fele tartotta vissza az adóját és tömeges sztrájkosság védelmezte a munkások otthonait az adóvégrehajtókkal szemben. A könyvet e kampány közepette írtuk. A tömegmozgalom teljesen sikeres volt: az adóval szembeni ellenállás átterjedt Angliába és Thatcher bukásához vezetett.

2. Felmerült kérdések

Könyvünk cseh kiadásának szerkesztői arra kértek bennünket, hogy válaszoljunk meg az új Előszóban néhány kérdést, amelyek a következőekben summázhatóak:

1. A mi elgondolásunk feltételez-e valamilyen specifikus hipotéziseket a kapitalizmus fejlődésének irányát illetően?
2. Mi az elképzelésünk a ma létező gazdasági rendszerek és a szocialista gazdaság közötti átmenetről?
3. Mi a felfogásunk a szocializmus szovjet modelljének hibáiról?
4. Hogyan válaszoljuk meg azt a kritikát, hogy a közvetlen demokrácia melletti állásfoglalásunk naiv és megvalósítása esetén egy szocialista állam nem tudna fennmaradni, ha bármilyen komoly belső vagy külső politikai nyomásnak lenne kitéve?
5. Mi volt a 'szocialista kalkulációs vita'?
6. Hogyan gondoljuk el a viszonyt a szocializmus és a kommunizmus között?

Ezenkívül más olvasók és kollégák arra kértek minket, hogy magyarázzuk el és igazoljuk: miért a munkaidőben való költségszámításra alapoztuk a szocialista gazdaságra vonatkozó javaslatainkat. Ezek közül a kérdések közül próbálunk meg megválaszolni néhányat a következőkben.

3. Kapitalizmus és szocializmus

3.1. A tulajdonviszonyok ellentmondásai

A mi felfogásunk kialakulásának előfeltétele az 1980-as években kialakult helyzet volt ugyan, azonban ennek a nézőpontnak volt egy olyan szellemi története is, amely egy évtizeddel korábbra nyúlt vissza. Szellemileg hatott ránk a francia althusseriánus és bizonyos mértékig az olasz bordigista hagyomány. Az 1970-es végére meggyőződünk arról, hogy egyfelől a nyugateurópai kommunista politika továbbfejlődése megköveteli a marxista elmélet továbbfejlesztését, másfelől pedig, hogy ez az elméleti továbbfejlesztés csak akkor valósulhat meg, hogyha az elméletet a politikai mozgalom szükségletei által felvetett kérdések kontextusában helyezzük el. Különösen fontosak voltak számunkra azok a programunkat érintő kérdések, amelyeket a szocializmusba való lehetséges nyugat-európai átmenet és a szocialista gazdaság természete vetettek fel.

Az *Új szocializmus felé* írása során nekünk volt egy határozott felfogásunk arról, milyen termelési módok léteztek az emberiség története során, és hogyan mentek végbe közöttük az átmenetek. Ezek közül az elképzeléseink közül néhány a könyv háttérben

működött, kijelölte az utat, amelynek mentén a nyíltan kifejtett gondolatainkat elmagyaráztuk az olvasóknak.

A mi elemzésünk lényege az volt, hogy a kapitalizmus fejlődésének belső tendenciája a magántulajdon eltörlése és így a kommunizmus felé mutat. Ez a fejlődés kezdetben a tulajdonviszonyok szintjén mutatkozik meg, ahol tulajdonformák egy sora alakul ki, amelyek a termelőeszközök növekvő társadalmassulását tükrözik: kisárutermelők, kapitalista vállalatok, részvénytársaságok, állami tőke, szocialista tulajdon. Ugyanakkor amikor ezek a fejlemények a tulajdonviszonyokban végbemennek, a tőke felhalmozása kezd beleütközni a maga belső korlátjaiba. A munkásosztályhoz tartozó népesség létszáma stabilizálódik és kezd egyre inkább képessé válni saját létfeltételeinek a megvédésére. A tőke beleütközik a felhalmozásnak a csökkenő profitrátákhoz kapcsolódó korlátjaiba. Az általános választójog lehetővé teszi a munkásosztály számára, hogy némi befolyással legyen a politikára. Ezeknek a fejleményeknek az együttes hatása időszakonként átstrukturálódási krízisekhez vezet. Ezek a krízisek progresszív vagy reakciós módon oldódhatnak meg. Hogy melyik végkifejlet következik be, az döntően függ attól, hogy jelen van-e egy, a munkásosztályt képviselő mozgalom, a maga világosan megfogalmazott saját politikai gazdaságtanával, és a gazdasági átalakulásról való saját koncepciójával. Világosan körülhatárolt és progresszív gazdasági program nélkül nincs rá lehetőség, hogy az átstrukturálódási válságokat a munkásosztály érdekében oldja meg a társadalom. A kialakuló válságok során a tulajdonviszonyoknak a kommunizmus irányába mutató, vagy attól eltávolodó átalakulása a politikai kulcskérdés.¹

A mi közelítésünk a szocialista tulajdonviszonyok problémájának elemzéséhez a tulajdonviszonyok mibenléte empirista elemzéseinek a kritikájával indított. Az empirista leírás azt állítja, hogy a kapitalista tulajdonviszonyok lényege a termelőeszközök magántulajdona; a kommunista forradalomé pedig a magántulajdon eltörlése. Ennek a megfogalmazásnak két elméleti következménye van: elmosza a distinkciót a kapitalista tulajdon különböző formái (például: egyéni tulajdon, korlátolt felelősségű tulajdon, állami tulajdon és szövetkezeti tulajdonformák) és azok gazdasági és politikai kifejeződése között; továbbá a kommunizmus felépítésének kérdését egyetlen „eltörlési” aktusra redukálja. Ezzel szemben a magántulajdon eltörlésének folyamatát úgy kell látnunk, mint amely tulajdonformák egy egész során megy keresztül, amelyek önmagukban mutatnak már bizonyos tendenciát a magántulajdon megszüntetésére.

¹ Hogy a krízis forradalomhoz vezet-e, vagy sem – az államhatalom erővel való megdöntése értelmében – egy viszonylagosan ettől független kérdés, ami azon dől el, hogy milyen az államban a politikai és katonai erők egyensúlya.

Hogy megértsük a kapitalizmusból a kommunizmusra való átmenetet, ahhoz nem a kapitalizmus állandó tulajdonviszonyait kell megértenünk, hanem változataik egész sorát a kapitalizmusban és a kommunizmusba való átmenet során. Egy ilyen vizsgálódás nélkülözhetetlen bármilyen aktuális helyzet megértéséhez, egy kommunista program kidolgozásához és ezáltal a társadalmi folyamatokba való kommunista irányú beavatkozás céljainak specifikálásához.

A tulajdonviszonyok vizsgálatánál nem abból kell kiindulnunk, ahogyan a tulajdon megjelenik, nem a tulajdonviszonyok jogi kifejeződéséből. Ehelyett a tulajdonviszonyokról fel kell ismernünk, hogy sajátos típusai a társadalom ön-újrateherelési viszonyainak. Következésképpen a tulajdonviszonyokat annak a társadalmi újrateherelési formának kontextusában kell megértenünk, amelyhez tartoznak. A társadalmi folytonosság a társadalom fennmaradásához szükséges anyagi javak mindig-ismétlődő termelésétől függ. A társadalom egysége a társadalmi termelés különböző aspektusainak az egymáshoz való kapcsolatából és kölcsönös függéséből alakul ki. Tehát a társadalom bármilyen tanulmányozásának a kiindulópontja a társadalom materiális újrateherelésének folyamata kell hogy legyen, éppen úgy, ahogyan a biológia is a fajfenntartásból indul ki. Egy társadalom anyagi önújrateherelése szervezett módon kell, hogy végbemenjen, a társadalmi reprodukció Marx által termelési módoknak nevezett formái közül egynek, vagy többnek a keretein belül.

Egy termelési módnak szüksége van a termelőerők egy koherens struktúrájára, azaz a munkafolyamat eleminek egy specifikus technikai szervezetére. Ez a szervezet meghatározott technikai viszonyokat határoz meg a termelési folyamat különböző elemei között. A nyersanyagok és a munka más tárgyai megkövetelik a megfelelő munkaeszközöket, hogyha végtermékké akarjuk feldolgozni őket. Azoknak a technikai viszonyoknak, amelyek a termelőerők rendszerét alkotják, a jellegét főleg a felhasznált munkaeszközök határozzák meg. Ezek döntenek el, hogy milyen erőforrások érhetőek el, mint a munka tárgyai, milyen fajta fizikai műveleteket kell végrehajtaniuk a munkásoknak és milyen fajta együttműködési módok és munkamegosztás lehetségesek. Ami a legfontosabb: a termelőerők rendszere határozza meg az alapvető termelőegységek méreteit és tulajdonságait, és ennek során meghatározza azt is, hogy a kizsákmányolás milyen formái egyeztethetőek össze a termelés folytonosságával.

A termelőegységek központi jelentőséggel bírnak a tulajdonviszonyok megértését illetően. A termelőegységek dolgozók és termelőeszközök gyűjtőhelyei, amelyeken belül bizonyos szervesen összekapcsolt munkafolyamatok mennek végbe. A termelőegységen belül a különböző egymástól eltérő munkafolyamatok közvetlenül kapcsolódnak össze, s határozott,

technikai viszonyban állnak, az egyik folyamat outputja a másik közvetlen inputjává válik.

Ahogy Bettelheim megfogalmazza:

A termelőegységek anyagi alapja a munkaeszközök olyan csoportosítása, amely egy meghatározott munkafolyamat reprodukálását szolgálja. Egy termelőegység csak addig létezik, amíg a munkafolyamatok szerves egységének újratermelése folytatódik, a termelőegységek fennmaradása hosszabb időn keresztül nem más, mint ugyanazon munkafolyamat ugyanazon termelőeszközöket felhasználó egymást követő ciklusainak a fennmaradása az időben.

Három funkciót különböztetünk meg, amelyet a tulajdonviszonyok látnak el:

- Az *első szintű tulajdonviszonyok* biztosítják a termelőeszközök újratermelését.
- A *második szintű tulajdonviszonyok* biztosítják a többletmunka kisajtolását az emberekből.
- A *harmadik szintű tulajdonviszonyok* szabják meg a többletmunka elosztását az emberek között.

Habár ezek a funkciók az elemzés szempontjából különböznek egymástól, ebből nem következik, hogy egy meghatározott típusú tulajdonviszony csak egyetlen funkciót láthat el.

Bármilyen adott pillanatban a tulajdonviszonyok egy adott társadalomban létező konkrét összessége azokra a viszonyokra korlátozódik, amelyek összeegyeztethetőek a társadalom folyamatos anyagi újratermelésével. Csak ezeknek a variációknak a skáláján belül változtathatják meg a hatékony politikai harcok a tulajdonviszonyokat. A lehetőségek eme skáláján belüli mozgások két tényező eredője: a termelőerők rendszeréé, különösen annak technológiai aspektusáé és az osztályharcé. A termelőerők rendszerében bekövetkező változások kitágíthatják vagy éppen leszűkíthetik a lehetőségek ama skáláját, amelyen belül a tulajdonviszonyok különböző változatai lehetségesek. Például a nagyüzemi gépipar kifejlődése az előfeltétele annak, hogy vagy a korlátolt felelősségű társaságok vagy az államkapitalizmus válják a kapitalista tulajdon uralkodó formájává.

A domináns tulajdonformák változatainak skálája az idők során változik. Manapság magába foglalja a korlátolt felelősségű társaságokat és az államkapitalizmust, de a termelőerők jelenlegi fejlettségi szintje és elhelyezkedése kizárja, hogy az egyéni tulajdonlás uralja a gazdasági életet. A gazdaságirányítás eme formájához való visszatérés lehetetlenségét bizonyítja az, hogy a kispolgárság reakciós, populista mozgalmi a gépipar kifejlődése óta mindig újra vereséget szenvednek. Ez megmutatja

nekünk a második erőt, amely a tulajdonviszonyok alakításába belép: nevezetesen az osztályharcot. Ha egyszer a termelőerők és viszonyok egy új rendszere kialakul, akkor az ezen belüli változatokat a politika határozza meg. A politikai osztályharc mindig az államhatalom körül és az államhatalom megszerzéséért folyó harc, ámde az államhatalom nem más, mint az az eszköz, amellyel meghatározott tulajdonviszonyokat meg lehet változtatni vagy el lehet törölni. A tudatos osztályharcnak a stratégiai célja a tulajdonviszonyok megváltoztatása. Ezek adják meg a harc stratégiai tartalmát. Hogyha nem értjük meg konkrét módon azokat a lehetőségeket, amelyeknek a keretén belül ez a harc folyik, valamint a különböző lehetséges átalakulások jelentőségét, akkor nem lehetséges az osztályharc semmiféle tudományos gyakorlata.

A kapitalista termelési mód belső fejlődési tendenciája mindenfajta személyes magántulajdon eltörlése irányába mutat. Először a közvetlen termelőket kisajátítják és tulajdon nélküli proletárokká redukálják. Aztán a tőke centralizációja és a részvénytársaságok kialakulása felszámolja a magánkapitalista személyes tulajdonát. A korlátolt felelősségű társasággal a tulajdonlás elválik az irányítástól: a kapitalista mint a termelési folyamat szervezője és irányítója fizetett (jóllehet jólfizetett) funkcionáriussá redukálódik, miközben a kapitalista mint tulajdonos funkciótlan járadékossá. A járadékos személyes tulajdona viszont jogi fikcióvá válik, tisztán 3. szintű viszonyra, amely csak az értéktöbblet elosztását érinti és nem jár vele a termelőeszközök fölötti tényleges kontroll. Funkcionálisan feleslegessé válva a kapitalizmus működésében a járadékos tulajdon elhalhat. Ez az „elhalás” azonban nem ugyanaz, mint az eltörlés. A járadékos tulajdon dominanciája csökken, helyet adva a tőke új formáinak, azonban a részvénytulajdonlás fennmarad, mert:

1. A technológia fejlődése és a tőke koncentrációja egyenlőtlen folyamatok. Némely területek lassabban koncentrálnak: azok a tőkék, amelyek először a technológia új területein alakulnak ki, megismétlik a tőkének mint egésznek a történeti fejlődését. Továbbra is léteznek egyes, a fejlődés korábbi szintjein álló tőkék.
2. A részvénytulajdon marad a kapitalista tulajdon standard jogi formája. Ebben a tekintetben a kapitalizmus konzervativizmusa mutatkozik meg: megtartja ugyanazt a jogi formát, megváltozott gazdasági tartalommal. A részvénytársaságok a részvényeik tulajdonlása révén maradnak magántulajdonban lévő objektumok, azonban a konkrét személyek, akik ennek a tulajdonviszonynak az alanyait jelentik, változnak. A járadékosok

helyére a nagy finánciókések egy maroknyi csoportja, valamint a személytelen pénzüzetek: bankok, biztosítótársaságok és beruházási trösztök még kisebb csoportja lép. A magán-részvénytulajdont nem törlik el nyíltan, vagy sajátítják ki, hanem csak fokozatosan elveszti a helyét a tőke rendszerében.

A tőketulajdonlás folyamatos elszemélytelenedése azonban nem ássa alá a termelés kapitalista jellegét. Nem vezet át a menedzserizmus vagy a technokrácia új korszakába, hanem egyszerűen csak a termelési módot irányító törvények személytelen jellegét bizonyítja. A modern kapitalizmus visszamenőleg igazolja Marx azon tézisét, hogy a gazdaság színpadára lépő személyek csak a termelési mód által kijelölt objektív funkciók megszemélyesülései vagy végrehajtói. A kapitalizmus mint termelési mód jogilag működőképes maradhat részvénytársaságok vagy egyéni tulajdonosok nélkül is. Így elvontan tekintve a dolgokat Bettelheimnek az az állítása, hogy a Szovjetunó tulajdonképpen kapitalizmus volt, nem is nevetséges. Azonban a döntő kérdés az, hogy vajon a termelőegységek áruviszonyokon keresztül reprodukálják-e önmagukat. Mert ahhoz, hogy ez legyen a helyzet – ahhoz, hogy az értéktörvény szabályozza a termelést – ott kell, hogy legyen a csőd lehetősége. Hogyha a tulajdonlás a magántulajdonosoktól átkerül az államhoz, akkor a csőd, mint gazdaságszabályozó tényező megszűnik; ez volt az osztrák iskola egyik fő ellenvetése a szocializmussal szemben. Egy cég bezárása politikai döntéssé válik, amely a munkások részéről jövő politikai nyomásnak van alávetve, nem pedig egy autonóm gazdasági szféra automatikus működés módja.

Ahogy a kapitalizmus előrehalad, a cégek tulajdonának egy növekvő része „szellemi tulajdonból”: szabadalmakból, copyrightekből, kereskedelmi védjegyekből áll. A szellemi tulajdon jelentőségének ez a megnövekedése a technológiai változások következménye. Az információs technológiák, amelyeket a legáltalánosabb értelemben úgy foghatunk fel, mint azokat a technológiákat, amelyek lehetővé teszik az információ másolását és továbbítását, az elmúlt 40 évben a technika legdinamikusabban fejlődő területét alkották. A távközlés, fénymásolás, faxolás, software, az Internet, a digitális játékok, a digitális mozi mind-mind erőteljesen lenyomták az információ másolásának és elosztásának a költségeit. Ahogy az információ elosztása olcsóbbá vált, a népesség növekvő része került olyan pályákra, amelyek információtermeléssel kapcsolatosak: software-írás, TV- és video-anyagok készítése, publikálás. Ami mindezekben közös, az az, hogy miközben az információnak az előszöri előállításához szükséges munka lehet

igen jelentős – például több millió munkaóra egy bomba-film elkészítéséhez, de az információ sokszorosításához szükséges munka elenyészően csekélyé válik.

Hasonló a helyzet a gyógyszeriparban és a biotechnológiában. Itt egy gyógyszer felfedezéséhez és kipróbálásához rengeteg munka kellhet, de ha egyszer a kémiai képletet és a felhasználását megértettük, a tabletták tömeges előállításához szükséges további költségek rendszerint nagyon csekélyek.

Nevezzük az ezeknek a termékeknek a sokszorosításához szükséges információt „megtestesült információnak”. Ennek a megtestesült információnak van egy bizonyos értéke, nevezetesen az ennek az információnak az előszöri előállításához szükséges munka. Kapitalista tulajdonviszonyok mellett az ezekben az iparágakban működő cégek önújratermelése csak akkor lehetséges, hogyha törvényesen biztosított monopóliumjogokat kapnak, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy fedezzék a megtestesült információ előállításának vagy felfedezésének a költségeit. Ezt olyan módon teszik, hogy a terméket jóval értéke felett adják el. Ez lényegénél fogva instabil helyzet. A kapitalista jogi tulajdonviszonyok itt éles konfliktusba kerülnek a termelőerőkben rejlő lehetőségekkel. A tulajdonviszonyok rákényszerítése a termelésre problematikussá válik.

Ezt egyre több és több területen látjuk. Az internetes fájlmásolás robbanásszerű terjedése lehetővé teszi az emberek számára hogy a film- és felvevő iparágak monopólium-jogait megkerüljék. Az olcsó gyógyszerek termelői potenciálisan lehetővé teszik az AIDS-pácienseknek, hogy hozzájussanak olyan életmentő gyógyszerekhez, amelyeket a gyógyszeripari monopóliumok megtagadnának tőlük. A legtöbb városban vannak olyan üzletek, amelyek semmi mást nem adnak el, mint „bootleg” szoftverlemezeket. A nagy médiacégek arra irányuló kísérleteit, hogy a fizetős tévéállomásokat és a lemezfelvétel formátumait titkosítsák majdnem azonnal megghiúsítják a feketepiaci hackerek. A kapitalizmus alapproblémája most az, hogy a technológia a magántulajdon ellen fordul. A múltban a tulajdon végső soron fizikai tárgyakkól állt, amelyeknek a tulajdonát sokkal egyszerűbb volt megőrizni, mint az információ-tulajdont. Azonban ha nem érvényesítik kényszereszközökkel az információ magántulajdonát, akkor nem hoz jövedelmet és megtermelése nem profitábilis.

Ugyanakkor látjuk, hogy ugyanez a forradalom a technológiában az anti-tulajdon születő kommunista formáit hozza létre – a nyitott forráskódú szoftverek mozgalmát és a copyleft mozgalmat. Az Internet jelentős része jelenleg nyilvános forrásokkal

működik, mint amilyen a Linux operációs rendszer és az Apache webservert. Ez a szoftver, amelyet nem a profit, hanem a hasznos termék előállításában rejlő egyszerű kielégülés kedvéért hoztak létre, előrevetíti azt a jövőt, amelyben a termelő társadalmi munka öncéllá válik. Ezek a csírái egy újfajta társadalomnak azt mutatják, hogy magántulajdon a termelés fejlesztésének korlátjává vált. Egy kontinens-méretű szocialista gazdaságban az információ termelésének költségei – legyenek ezek videók, szoftver, vagy új gyógyszerek – fedezhetőek lennének a közösség adóiból, lehetővé téve így, hogy maga az információ díjtalanul jusson el az emberekhez.

3.2 A felhalmozási folyamat ellentmondásai

A tulajdonviszonyokban bekövetkező, fentebb tárgyalt változásokon kívül vannak olyan hosszú távú strukturális fejlemények amelyek elősegítik a szocialista elemek egyre erőteljesebb térhódítását a kapitalista rendszeren belül.

A kapitalizmus a tulajdoni értékek felhalmozására épül. Minden cég célja az, hogy növelje tőkekészlete értékét és növelje a forgalma értékét is. Azonban ennek a folyamatnak megvannak a maga inherens határai, ez pedig azt jelenti, hogy a kapitalista növekedés bármely hosszú korszaka stagnálással és recesszióval végződik. Hatalmas marxista irodalom szól erről, amelybe itt mi most nem mehetünk bele, de a kulcskérdések közül néhányat viszonylag egyszerű megérteni.

Vizsgáljunk meg egy „tipikus” céget egy fejlődő tőkés gazdaságban. Tételezzük fel, hogy a cég 10%-os profitú forgalmat bonyolít. Tételezzük fel, hogy a profit felét elfogyasztja a tulajdonos, és a másik felét megtartja belső beruházásokra. Ekkor ideális esetben a cég évi 5%-kal tud növekedni. Egy gyorsan fejlődő kapitalista gazdaságban, mint amilyen Kína, pontosan ez történik. A gazdaság kapitalista szektora ilyen nagyságrendű tartós növekedési rátákat fog mutatni néhány évtizedig. Ahogyan a tipikus cég nő, több személyzetet vesz fel, újabb nyersanyagkészleteket vásárol és nagyobb telepeket, üzlethelyiségeket vesz. Tételezzük fel, hogy az általa alkalmazott munkások száma az 5%-os forgalommal azonos ütemben nő. Ha valami évi 5%-kal növekszik, akkor méreteiben durván minden 14 évben megkétszereződik. Tételezzük fel, hogy 1990-ben 200 millió embert alkalmaztak ilyen kínai cégeknél. 2004-re a szám 400 millióra nő. Nyilvánvalóan még a világ legnépesebb országában sem maradhat fenn sokkal tovább ez a növekedési ráta. Az ilyen gyors növekedése a foglalkoztatásnak a mezőgazdaságból bevont többletnépesség létezésétől függ. Hagyományosan a paraszti népességnek mindig viszonylag magas volt a születési arányszáma, ez szükséges volt ahhoz, hogy a komoly gyermekhalandóság ellenére is

fennmaradjon a népesség. A modernizáció első szakasza rendszerint a gyermekhalandóságot csökkentő közegészségügyi rendszabályokkal párosul, mint az oltási kampányok, a betörő járványok visszaszorítását szolgáló rendszabályok, a tiszta vízkészletekről való gondoskodás. Ez az egész világot tekintve mindenütt megteremtett egy hatalmas népességtöbbletet, amely bevonható a kapitalista foglalkoztatásba.

Ahogy az emberek a városokba költöznek, és parasztok helyett bér munkásokká válnak, változások következnek be a család szerkezetében. A család többé nem termelési egység, amelyben a gyermekek többletmunkaerőként szerepelnek. Az ipari társadalom megköveteli, hogy a gyermekek iskolába járjanak és anyagilag a szüleik támogassák őket. Körülbelül egy nemzedéken belül a munkásosztálybeli családok kisebbséggé válnak, a népességnövekedés lelassul és a városokba való bevándorlás kevésbé jelentős már. Az I ábra mutatja, hogy ez a folyamat hogyan fejlődött Kínában, ahol a történelmi váltást felgyorsította az egygyermekes család politikája, de ha korábban kapitalistává vált országokat nézünk, akkor is láthatjuk ennek a demográfiai átmenetnek a hatásait.

Nagy-Britanniában a vidékről a városokba költözés folyamata ténylegesen 100 évvel ezelőtt befejeződött. Ahogy a proletárnépesség stabilabbá és a proletár élethelyzet örököltté vált, a szakszervezetek elterjedtek és a sztrájkok és munkaügyi viták megszokottakká váltak. A munkáltatóknak nehezebb volt a munkaerőt a régi bérek mellett bővíteniük. A munka növekvő költségei és az új foglalkoztatási megoldások korlátjai arra kényszerítették a beruházókat, hogy beruházásaik tőkeintenzívebbé váljanak. A tőkefelhalmozás az extenzív módról intenzív módra váltott át. A tőke aránya növekedett a munkához képest.

Tegyük fel, hogy a mi „tipikus” cégünket képzeletben visszavisszük egy évszázaddal ezelőttre, az 1904 körüli Angliába. Évi 100 000 fontos forgalom mellett a főnök 20 000 fontos béretet fizetett ki, 60 000 fontot a nyersanyagokra és a gyár elhasználódó felszerelésének a pótlására, s maradt neki 20 000 font profitja. Ez 20%-os profitrátát adott neki a forgalomhoz képest, s 25%-ot az előlegezett tőkére. Mivel nem tud új munkásokat felvenni, a főnök úgy dönt, hogy évi 10 000 fontot új gépekbe és épületekbe fog beruházni. 1912-re lesz 160 000 fontnyi tőkéje és sokkal modernebb berendezései, ámde mi történt a cég profitabilitásával?

Valószínűleg még mindig csak 20 000 fontot fog keresni. Miért? *Mert a profit, amelyet a cég hoz, általánosságban nem az általa felhasznált tőkéből, hanem az általa alkalmazott munkások számától függ.* A termelésben bekövetkező értéknövekedés az

emberek, nem a gépek alkalmazásától függ. Ez a keletkezett érték aztán megoszlik a bérek és a profitok között. Az értéknek az a része, amely a profitra esik, cégről-cégre és évről-évre változik, de a profitok átlagosan a megtermelt érték körülbelül 50%-át teszik ki (Farjoun és Machover, 1983). Következésképpen ahogyan a tőke aránya nő az élők munkához képest, a cégek általánosságban tőkájükhöz képest egyre kisebb százalékot kitevő profitokhoz jutnak. Kapitalistáknak még mindig lehet körülbelül évi 40 000 font megtermelt értéke, amely megoszlik a 20 000 fontnyi profit és a 20 000 fontnyi munkabér között. Természetesen lehetséges, hogy szerencsésje van és árucikkait valamivel magasabb áron adja el, vagy lever egy sztrájkot és alacsonyabb béreket fizet. De lehet, hogy balszerencsés, és arra kényszerül, hogy olcsón adjon el, vagy meghátráljon a sztrájkoló munkásokkal szemben. Hogyha egy tipikus céget veszünk, akkor ezek a lehetőségek általánosságban kiegyensúlyozzák egymást.

Az általános tanulságot jól bemutatja a 2. Ábra. Ez az ábra azt mutatja, az USA példáján, hogy azok az iparágak, amelyekben magas a tőke aránya az élők munkához képest, általában alacsonyabb rátájú profitokat aratnak le. Hasonló adatok állnak rendelkezésünkre az Egyesült Királyságot illetően is, példázva azt, amit Marx a csökkenő profitráta tendenciájának nevezett. Ahogyan az intenzív tőkefelhalmozás magasabb tőke/munka arányokhoz vezet, a profitráta egyre inkább csökken. Ez megáll mind az egymásra következő időpontokat, mint az egyes iparágakat tekintve. A tőkeintenzívebb iparágak kevésbé profitábilisak és ahogyan egyre több és több iparág tőkeintenzívvé válik, a 'tipikus' cég várható profitrátája az idők során egyre inkább csökkent. (L. a 2. ábrát és az 1. táblázatot.)

A profitrátának a tőke növekvő szerves összetételével együtt járó süllyedése egy korai jelzése annak, hogy a magántulajdon összeegyeztethetetlen a technológia hosszú távú fejlődésével. Egyik oka ez annak, hogy a 20. századi kapitalizmus miért volt olyan gyenge a nagy tőkeintenzitású iparágak, például a vasutak fejlesztésében. A vasutak krónikusan alacsony profitabilitása sok kapitalista államot arra kényszerített, hogy köztulajdonba vegye őket. Az angol tory kormányoknak az 1980-as és 1990-es években arra tett kísérletei, hogy megfordítsák ezt a trendet – például a magántőkéből épített „csalagút” és a vasúthálózat privatizálása – igazolják ezt. A „csalagút”-at építettő társaság ismételen fizetéseképtelenné vált, és a projekt csak azért tudott fennmaradni, mert miután az eredeti részvényesek elvesztették beruházásaik nagy részét, az állam köztámogatásokat nyújtott a befejezéséhez. A vasútipar egészét tekintve Nagybritanniában, ez csakis azért működőképes magánkézben, mert az állam

masszív köztámogatásokat ad. E nélkül a szükséges hatalmas tőkemennyiség megtérülési rátája túl alacsony lenne ahhoz, hogy odavonzza a magántőkét.

A csökkenő profitráta törvényének az alapjait megkérdőjelezte egy híres írásában Okishio (1961). Ezt az ellenvetést az arról folyó vita kontextusában vetették fel, hogy vajon ki fog-e alakulni a tőke növekvő szerves összetétele a technikai gazdaságosság szempontjai miatt olyan körülmények között, amikor a profitráták az egyes iparágak között kiegyenlítődnek. Mi elvetjük a profitráták kiegyenlítődését, mint a valódi kapitalista gazdaságokra közvetlenül alkalmazható tételt (Cockshott és Cottrell 2003) s úgyszintén elvetjük azt az elgondolást, hogy az átlagprofitráta, mint a beruházás gazdaságosságát megmutató jelzés rendelkezésére állna a beruházási döntéseket hozó cégeknek. Ehelyett úgy látjuk, hogy ezt a szerepet a kamatláb játssza és kizárólag azon az alapon érvelünk a csökkenő profitráták mellett, hogy összehasonlítjuk a felhalmozás dinamikáját a népességnövekedés dinamikájával. Feltételezzük, hogy ha a kamatlábak alacsonyabbak, mint a tőkék egy jelentős részének a profitrátája, akkor a felhalmozás folytatódni fog. A trend ott ér véget, amikor a kamatlábakat a zéró százalék közelében kell tartani, hogy fenntartsák a gazdaságot, mint például a mai Japánban.

A profitrátában bekövetkező időleges csökkenés csak azokban az időszakokban lép fel, amelyekben tartósan folyik a tőkefelhalmozás, de ugyanakkor úgy működik, mint olyan tényező, amely behatárolja a kapitalizmus képességét a felhalmozás fenntartására. Hogyha a felhalmozás folyamatos, akkor a profitráta csökken, s hajlamos kiváltani egy hosszú távú recessziót. Emiatt a kapitalista társadalom fejlődése alá van vetve a krízisek és a prosperitás hosszú távú ciklikus váltakozásának. A gazdasági válság időszakai, mint az 1930-as évek vagy az 1970-es és 80-as évek megzavarják a tőke folyamatos felhalmozását és politikai- és osztályharcokat váltanak ki a gazdaság átstrukturálásának kérdései körül. A politikai fejleményektől függően ezeket a válságokat meg lehet oldani progresszív vagy reakciós módon. A progresszív átstrukturálás példái voltak a New Deal az USA-ban az 1930-as években, vagy a főbb nyugateurópai gazdaságok háború utáni újjáépítése. A reakciós átstrukturálások például jelentik az európai imperializmus az 1890-es években, a nemzeti szocializmus Németországban az 1930-as években és a thatcherizmus az Egyesült Királyságban.

A progresszív átstrukturálás általánosságban a tulajdonviszonyokat a járadékosok érdekei ellenében változtatja meg. A reakciós átstrukturálás a másik irányba mozdítja el

a dolgokat. Például az 1980-as évek neoliberális gazdaságpolitikái az alacsony profitráták problémáját megpróbálták megoldani azzal, hogy:

1. Megnövelték a kapitalista termelési viszonyoknak alávetett népesség arányát azzal, hogy privatizálták az állami szolgáltatásokat. Ez lehetővé tette a tőkefelhalmozást olyan gazdasági tevékenységek területén, ahol a tőke aránya a munkához képest viszonylag alacsony volt.
2. Általánosságban meggyengítették a szakszervezeteket, hogy lenyomják a béreket.
3. Lehetővé tették egész nagy tőkeintenzitású iparágak üzemeinek a bezárását.
4. Megváltoztatták a nemzetközi kereskedelmi szabályokat, hogy lehetővé tegyék a nagyobb nemzetközi tőkemozgást.
5. Politikai főcélá tették a szocializmus megdöntését Keleten.

Az első három ezek közül hatásait tekintve viszonylag rövidtávú volt, s legjobb esetben talán néhány évtizedig lehet hatásos eszköz. Azonban a 4. és 5. Pontban ismertetett eszközök hosszabb kifutási lehetőséget adnak a reakciói erőinek. Ténylegesen megnyitották az extenzív tőkefelhalmozás egy hatalmas terepét, egész új kontinensek népességét vetve alá a tőke kizsákmányolásának. A kapitalizmus globalizálódásával a kapitalista fejlődés nemzeti történelmi folyamatai többé nem fékezik a tőkefelhalmozást. Nem sokat számít az angol vagy amerikai uralkodó osztálynak, hogy az ő hazai népességeik lassan növekszenek, ha egyszer Kínában, Indiában, Romániában vagy másutt rugalmas munkaerő-kínálat áll a rendelkezésükre.

A reakció nagy politikai erőssége ma azon a tényen alapul, hogy miközben a világrendszer központjaiban a kapitalizmus túlélte a maga progresszív történelmi szerepét, világméretben ez nem igaz. Hacsak új szocialista forradalmak nem szakítanak ki újra kontinens-méretű gazdaságokat a kapitalista világrendszerből, az extenzív tőkefelhalmozás folytatódhat még néhány évtizedig. De végül a tőke növekvő szerves összetételének törvénye a felhalmozás világtörténelmi korlátjaként érvényesíteni fogja a maga hatásait. Ez egyenlőtlen ütemben fog bekövetkezni az egyes országokban. Kelet-Európának az EU-ba most betagozó országait sokkal előbb fogja érinteni ez a törvényszerűség, mint Indiát például, mivel ezek az országok már most viszonylag iparosodtak és urbanizálódtak. De még Kínában is, mint láthatjuk az 1. Ábráról, csak néhány évtizeddel kell előremennünk a 21. századba, hogy eljussunk ahhoz a ponthoz, amelyen a kapitalizmus teljes beérése bekövetkezik. Így tehát elkerülhetetlen, hogy bekövetkezzék egy újabb átstrukturálási krízis. Ezúttal azonban a

tőkeexport lehetősége nélkül fog bekövetkezni. A magántulajdon eltörlésének objektív szükségszerűsége újból meg fog jelenni.

4. Gazdasági átmenet a szocializmusba

Az *Új szocializmus felé* legnyilvánvalóbb hiányosságainak egyike az, hogy hiányzik belőle bármilyen rendszeres megtárgyalása a kapitalista gazdaságról a szocialista gazdaságra való átmenetnek, az átmenetnek a pénzübeli árucseré és a többlettermék, mint érték-többlet által szabályozott gazdaságról a terv és a többlettermék tervszerű kinyerése által szabályozott gazdaságra. Ebben a szakaszban megkíséreljük orvosolni ezt a hiányosságot.

Általánosságban mi úgy látjuk az átmenetet, mint amely a szövetkezetek és az állami tulajdonban lévő kapitalista vállalatok közvetítő formáin át vezet, egy háromszakaszos folyamatban.

Az átmenet első szakasza abban áll, hogy a társadalom a részvénytársasági kapitalizmusról áttér egy, az államkapitalizmust és a munkás-tulajdonú vállalatokat kombináló rendszerre. A második fázis jelentené az átmenetet egy teljesen tervezett gazdaságra.

Amit itt biztosítani kell, az az anyagi termelés folyamatossága a tulajdonviszonyok változásai mellett. Mivel a vállalatok számára kapitalista gazdaságban mindennapos esemény a tulajdonosváltás, a tulajdonlásban bekövetkező pusztán változások nem fenyegetik közvetlenül a termelés folyamatosságát. Számottevő történelmi tapasztalatunk van arról, amikor vállalatok rendezetten mentek át magántulajdonból állami tulajdonba és vissza. Az árutermelés szintjén a sima átmenethez mindössze arra van szükség, hogy a vállalatok személyzete munkában maradjon és hogy akadálytalanul folyjanak be az államilag garantált hitelek a nyersanyagok szállításáért esedékes kereskedelmi számlák kifizetésére. Aktuális példa erre az Egyesült Királyságbeli vasúthálózat tényleges újraállamosítása, amikor majdnem egyik napról a másikra és a kormányzat bármilyen speciális rendelkezése nélkül a vasutat működtető magántársaságot fizetésképtelenné nyilvánították és részvénytársaságjait egy új „nonprofit” társaság kezébe mentek át. A folyamat során a részvényesek, mint ahogy bármilyen likvidált társaság részvényeseivel ez történni szokott, rájöttek, hogy csak egy töredékére jogosultak annak, amiről azt gondolták, hogy a tulajdonuk. Ez egy speciális eset volt azonban, mivel az átvett vállalat majdnem fizetésképtelen volt és a kormányzat rendelkezéseire volt utalva.

Áttérve a munkásszövetkezetek alakítására: viszonylag könnyű lenne elrendelni, hogy a korlátolt felelősségű társaságok vezetőtestületeit vagy teljesen, vagy – mondjuk – 75%-ben az alkalmazottak válasszák. Ilyen körülmények között a vállalatok likviditása megmaradna, megőriznék tőkéjüket, de megváltozna vezetőtestületük.

Úgy a 'nonprofit társulatok' mint az alkalmazottak által irányított vállalatok alakításánál a vesztesek az eredeti részvénytulajdonosok lennének. Amennyiben bevezetnének egy, a dolgozók által irányított cégek alakítását lehetővé tévő törvényt, a dolog némileg zavarosabb: a részvényesek jogait korlátoznák, anélkül, hogy teljesen eltörölnék. De nyilvánvaló, hogy egy, az alkalmazottak által választott vezetőtestület valószínűleg alacsonyabb osztalékokat fizetne, mint a részvényesek által választott. Az elkerülhetetlen következménye ennek az lenne, hogy a társaságok részvényeinek ára drasztikusan esne.

Ahol az állam közvetlenül veszi saját tulajdonába a társaságokat, ott elkerülhetetlenül felmerülne a részvényesek kártalanításának kérdése. Az Egyesült Királyság-beli munkáspárti kormányok gyakorlata az volt, hogy a társaságok nacionalizálását azzal finanszírozták, hogy államkötvényeket bocsátottak ki a korábbi részvényesek számára. Az államkincstár tiszta költségei úgy a jövedelmeket, mint a tőkét illetően elhanyagolhatóak lehetnek. A tőkét illetően az állam kötelezettségeinek növekedését ellensúlyozzák a megszerzett részvények, míg a jövedelmeket tekintve a kötvények kamatainak kifizetésére vonatkozó kötelezettséget ellensúlyozhatják az új állami-tulajdonú cégek profitjai. Elképzelhető lenne egy ezzel analóg eljárás a munkástulajdonú cégeket létrehozó törvényhozásnál is, ahol az osztalékokat átkonvertálnák járadékkötvényekké.

Az ilyen módszerek lehetővé tennék, hogy a járadékosok tulajdonán alapuló kapitalizmusból viszonylag sima legyen az átmenet az állami- és alkalmazotti tulajdonon alapuló kapitalizmusba, azonban azzal a hátránnyal járnának, hogy középtávon a járadékosok osztályának való évi kamatfizetéssel terhelnék meg úgy a dolgozói tulajdonban, mint az állami tulajdonban lévő cégeket. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen forgatókönyv esetén jelentős jövedelmi és vagyoni különbségek maradnának fenn az emberek között.

Azalatt az időszak alatt, amíg ezek az átmeneti formák dominálnák a gazdaságot, valamilyen alternatív megoldásra lenne szükség, amely betöltené azt a korlátozott valós szerepet, amelyet a tőkepiac továbbra is játszik az új beruházások finanszírozásánál. A nyilvánvaló megoldás itt az lenne, ha jócskán kiterjesztenék a bankok szerepét, talán különösen az államiakét a beruházások finanszírozásában.

Az átmenet eme korszaka után a gazdaság még mindig kapitalista lenne, azonban az egyes kapitalisták tulajdonosi szerepe nagy mértékben csökkenne. A legkomolyabb

gazdasági kár a hitelszektorra érné, ahol a brókercégek és a beruházásoknak hitelt nyújtó cégek profitabilitása drasztikusan csökkenne. De ez a csökkenés kezelhető lenne, nem volna rosszabb, mint a számos nehézipari iparágban az elmúlt húsz évben bekövetkezett strukturális változások.

Az átmenet második szakasza magába foglalja a részletes tervezéshez szükséges kapacitás kifejlesztését – az adminisztráció rendszerének felállítását, a demokratikus ellenőrzési mechanizmusok létrehozatalát és azoknak a komputerhálózatoknak és szoftvereknek a megalkotását, amelyekre szükség lesz az általunk a könyvben tárgyalt típusú tervezés kivitelezéséhez. Kezdetben ezek a tervek ajánlásokat fogalmaznának meg a vállalatok számára, s csak ahogyan a rendszer beágyazódik a társadalomba, válnának kötelezőekké.

A harmadik szakasz jelentené a pénzbeli csere tényleges eltörlését és az áttérést a munkautalványokban való fizetésre. Ezen a ponton a megmaradt járadékos-osztály és az alkalmazott népesség tömegeinek osztályérdekei éles konfliktusba kerülnek egymással. A munkautalványokban való fizetés rendszerének a bevezetésére összeegyeztethetetlen a kamatfizetéssel, mivel a pénz, amelyben a kamatfizetést eszközlik, megszűnik legális fizetőeszköznek lenni. Ezen a ponton már a járadékos-osztály lényegében parazita jellege általánosságban evidenssé válna az emberek számára, hiszen már elvesztették minden megmaradt funkciójukat a termelésben. A fő nehézség, amely ezen a ponton felmerül abban áll, hogy milyen mértékben függ egy ország nyugdíjrendszere a pénzügyi tulajdontól – tőkéktől és részvényektől. Hogyha sok ember függ olyan nyugdíjintézetektől, amelyeknek a kötvényei hirtelen értéktelenné válnának, akkor a munkautalványokra való áttéréssel szemben komoly politikai ellenállásra lehet számítani. Azonban a részvénypiacra alapozott nyugdíjfizetési rendszerek mindenképpen komoly likviditási problémákkal küzdenek. Lehetséges lenne áttérni egy vonzó, nem a részvénypiacokra alapozott állami nyugdíjrendszerre, feltéve, hogy a nyugdíj előtt álló emberek arányosan válthatnák át kötvényeiket. Hogyha ezt még a munkautalványok rendszerére való áttérést megelőzően hajtanák végre, akkor a várható kárvallottak köre a voltaképpen kapitalista osztályra korlátozódna.

A pénz végső eltörlésének politikai vonzóereje a népesség zöme számára két tényezőn alapulna. Először is ezzel egyidejűleg eltörlődne az összes adósságok. Mivel a népesség egy nagyon nagy része adós – akár hitelkártyákon szereplő adósság, akár a házára felvett jelzálog formájában – ez a változás nyerteseinek erős táborát teremtené meg, amely leszavazhatná azokat akik vesztenének az új rendszerrel. Másodszor is az áttérés egy

egyenlőségelvű fizetési rendszerre jelentős javulást eredményezne a népesség többségének jövedelmét illetően.

5. A szocializmus történelmi kudarcai

A szovjet típusú szocializmus összeomlása bizonyos, gazdasági mechanizmusába beágyazódott jól beazonosítható okoknak volt köszönhető – amelyek azonban nem tartoznak hozzá szükségképpen minden lehetséges szocializmushoz. Ebben az alfejezetben meg fogjuk vizsgálni az „eddig létező szocializmus” gazdálkodásán belüli jól ismert ellentmondások némelyikét, és rávilágítunk néhány kulcsfontosságú kérdésre, amelyben a mi javaslataink különböznek a szovjet típusú szocializmus módszereitől és gyakorlatától.

5.1 A többletermék kinyerése

A Szovjetunió utolsó napjaiban, Gorbacsov alatt, a többletermék kinyerésének mechanizmusa fokozatosan összeomlott. Ez a látványos bukás aláhúzza a marxizmus egy kulcsfontosságú meglátását: a marxista közgazdaságtan a többletermék kisajtolásának a módszerében látja azt a vonást, amely egy-egy termelési módot megkülönböztet az összes többitől.

Az a specifikus gazdasági forma, amelyben a megfizetetlen többletmunkát kiszivattyúzzák a közvetlen termelők közül, határozza meg a viszonyt az uralkodók és az alattvalók között, mivel ez a mód közvetlenül a termelésből magából nő ki, és azután visszahat a termelésre annak egy meghatározó elemeként. Erre a specifikus értéktöbblet-kinyerési formára ráépül a közösség gazdasági életének egész szerkezete, amely magukból a termelési viszonyokból nő ki, s ezáltal egyidejűleg az ennek megfelelő specifikus politikai forma is. Mindig a termelési feltételek tulajdonosainak a közvetlen termelőkhöz való közvetlen viszonya – egy olyan viszony, amely természetszerű módon megfelel a munkamódszerek egy meghatározott fejlettségi szintjének és ezáltal a munka társadalmi termelékenységére egy adott szintjének – az, ami feltárja a társadalmi élet legmélyebb titkát, az egész társadalmi szerkezet rejtett alapját, s ezzel együtt jár a szuverenitás és függés viszonyának a politikai formája, röviden a neki megfelelő specifikus államforma. (Marx, 1972. 791.o.)

Szocialista gazdaságban a többletermék kinyerése úgy megy végbe, hogy a *társadalmi összterméket az állami tervben politikai döntéssel felosztják a fogyasztási javak és más termékek között*. Ez a szocializmus „legmélyebb titka, az egész társadalmi szerkezet rejtett alapja”. A többletermék kinyerésének ez a módja teljesen más, mint a kapitalizmus, éspedig a következő vonatkozásokban:

- A termék felosztását közvetlenül anyagi terminusokban, nem pedig közvetetten, mint a csereviszonyok eredményét végzi el a társadalom.

- A felosztás központilag, nem pedig számos, a munkaerő ára, a munkaórák száma, és egyéb kérdések fölött folytatott helyi alku eredményeképpen alakul ki.
- A pénzbeli bérek tényleges szintje irreleváns, mert a fogyasztási javak kínálatát a terv előre meghatározza. A magasabb pénzbeli bérek nem szükségképpen eredményeznek magasabb reálbéreket. Ráadásul a reálbér egy hatalmas részét az emberek ingyenesen, vagy dotált javak formájában kapják.

A többletermék kinyerésének ez a módja a szocializmusbeli termelés magas szinten integrált és társadalmiasított jellegéből következik. Ebből alakul ki annak az abszolút szükségessége, hogy az egyes gyárat alarendeljék a központnak, és hogy ezeknek a nyereségessége önmagában viszonylag irreleváns. Továbbmenve ez határozza meg az állami centralizált jellegét és azt, hogy a helyi hatóságok nem rendelkezhetnek autonóm módon az erőforrások fölött. Mindezek a szocializmus állandó jellemvonásai.

A szocializmus rendszerének ez a „legmélyebb titka” a következőképpen határozza meg az irányítók és az irányítottak viszonyát. Vizsgáljunk meg két lehetőséget: vagy az irányítók és az irányítottak különböző csoportok, vagy pedig egy és ugyanazok. Ha, mint az eddig létezett szocializmusban, különbözőek, akkor azok, akik a tervezési hatóságot kézbentartják, egyszerre a termelőeszközök tényleges tulajdonosai, és az uralkodó osztály. Ez az uralkodó-csoport (ténylegesen a Kommunista Párt Központi Bizottsága), habár gyakran haszonleső és korrump, nem töltheti be a maga társadalmi szerepét olyan módon, mint a burzsoázia, az önérdek szégyentelen, nyílt hajszolásával. Ehelyett kénytelenek magukra venni azt az igencsak társadalmi és közösségi szerepet, hogy úgy szervezzék meg a társadalom politikai és ideológiai életét, hogy biztosítsák annak a tervvel való összhangját. E feladat elvégzésének egyik leghatékonyabb módja az, ha egy karizmatikus „vezér” – többé-kevésbé állami terrorral is alátámasztott – kultuszát használják a lakosság mozgósítására.

A személyi kultuszok, amelyekben a „Vezért” úgy mutatják be, mint a megtestesült Általános Akaratot, nem véletlenszerű jelenségek a szocialista társadalmakban, hanem hatékonyan megfelelnek azoknak az ellentmondásos követelményeknek, amelyek abból fakadnak, hogy a szocialista termelési mód (amely a politikai szférának a civil társadalom feletti uralmát követeli meg), összekapcsolódik a képviseleti kormányzat intézményeivel.

Talán különösnek tűnik, hogy a szovjet-típusú szocializmussal kapcsolatban képviseleti kormányzatról beszélünk, de a fogalom nagyon is alkalmazható ebben az esetben. A képviseleti kormányzat kiválaszt bizonyos embereket, akiket rendszerint politikusoknak hívnak, hogy a politikai döntéshozatal folyamatában másokat helyettesítsenek, vagy képviseljenek. Pontosan ez az, amit a leninista típusú párt hatalomra kerülve tesz. Úgy

működik, mint a munkásosztály képviselője és politikai döntéseket hoz annak a nevében. Ilyen értelemben nem kevésbé képviseleti kormányforma, mint a parlamentáris rendszer. Vannak különbségek abban a vonatkozásban, hogy ki van képviselve, és hogyan, de a képviseleti elv ugyanaz marad: a döntéseket nem az általuk érintett emberek hozzák, hanem monopolizálja őket a professzionális vezetők egy csoportja, amelynek a rendelkezéseit valamilyen képviseleti funkció legitimálja. Az, hogyha az ilyen uralkodó csoportot többpárti választásokon választják ki, nem csökkenti képviseleti jellegét, sem nem törli el a vízválasztót a vezetők és a vezetettek között.

A szocialista képviseleti kormányzat ellentmondásos jellege nyilvánvaló. A proletariátus képviselői – azáltal, hogy ők szabják meg a tervet, és így a módszert is, amellyel a meg nem fizetett többletmunkát amellyel a közvetlen termelőkből kisajtolják a többletmunkát – a termelőeszközök tényleges uraivá válnak. Ezáltal egyéni osztályhelyzetük átalakul és az arra való képességük, hogy továbbra is a proletariátust képviseljék, csökken.

Csak amikor a vezetők és vezetettek közötti különbséget eltörlik, amikor maguk a tömegek döntenek el az összes főbb kérdéseket a részvételi demokrácia intézményein keresztül, akkor szűnik meg ellentmondásosnak lenni a szocialista termelési mód lényegében rejlő totalitarizmus „legbelső titka”. Csak amikor a tömegek népszavazásokon döntenek el, hogyan rendelkezzenek kollektív társadalmi munkájuk fölött - mennyit fordítsanak a védelemre, mennyit az egészségre, mennyit a fogyasztási javakra – akkor nem lesz többé a szocializmus politikai élete hazugság és csalás.

De térjünk vissza az értéktöbblet kisajtolásának kérdésére. A szocializmusban ez egy lényegénél fogva totalitárius folyamat, a részek alárendelése az egésznek, a gyár alárendelése a tervnek, az egyéné a közösségnek. A termelés nem a magánnyereséget, hanem a társadalom egészét szolgálja. A részvételi demokrácia rendszerében ez a totalitárius konformizmus magára ölthet egy inkább a svájci demokráciáéra, mint a német fasizmuséra emlékeztető hangulatot, de ettől még nem lesz kevésbé valóságos.

Gorbacsov aláásta az egész többletkipréselési eljárást azzal, hogy támadta a totalitárius alapelvet. Első intézkedéseinek egyike volt az, hogy megengedte a gyáraknak, hogy nyereségük nagyobb részét maguknak tartsák meg. Egy csapásra bevezette az értéktöbblet kinyerésének antagonisztikus burzsoá alapelvét: az egyéni vállalatok profithajszáját. Az egész rendszert beledobta a káoszba. A tervgazdaság a Szovjetunióban való létrejöttétől fogva egészen Gorbacsov idejéig a forgalmi adó volt a fő jogi forma, amelyből az államot finanszírozták. Kapitalista nyelven megfogalmazva ez azt jelentette, hogy a legtöbb állami kiadást (új beruházást az infrastruktúrába, az oktatásba, a védelembe, a

tudományos kutatásba, a nyugdíjakba és így tovább) az államosított vállalatok profitjaiból fedezték. A jövedelem egy másik jelentős forrása volt a vodkaadó. Ezek együtt stabil adóbázist jelentettek, amíg Gorbacsov el nem kezdte az antialkoholista kampányt és ezzel egyidejűleg el nem rendelte, hogy a vállalatok megtarthassák profitjaik legnagyobb részét, amivel destabilizálta az államháztartást és lerontotta a rubel értékét.

De ezek az adók (ahogyan Keynes, ha látta volna ezt a jelenséget, megértette volna ezt) pusztán a pénzügyi stabilitás fenntartásához szükséges adminisztratív eszközök voltak.² Az adók sem a társadalmi többletermék megtermelését nem biztosították, sem annak nagyságát nem határozták meg. A többletérték valódi nagyságát a terv határozta meg, amikor rögzítette, mennyi társadalmi munkát kell fordítani a fogyasztási javak előállítására, és mennyit kell elosztani más tevékenységek céljaira. Ha egyszer a terv specifikálta, hogy mennyi munkásra van szükség új acélgyárak, új vasútvonalak, bányák, tankok és bombázók építésére, a többletmunkaidőnek a szükséges munkaidőhöz képesti aránya adott volt. A többletermék megtermelése ösztönzői szinten tudatos és explicit politikai döntések eredménye volt. A szocialista állam, nem úgy, mint a kapitalista társadalom „éjjeliőr”-állama, nem elégedhetett meg egyszerűen az autonóm módon megtermelt többletermékre kivetett adók begyűjtésével. Az államnak át kellett magát alakítania egy olyan mechanizmussá, amely ténylegesen előállítja ezt a többletterméket, és irányítja a felhasználását. Ez a belső logikája a szocialista termelési módnak, alapvető mozgástörvénye.

Éppen úgy, ahogyan a többletértéknek a munkaidő megvásárlása és kizsákmányolása révén való megtermelése a kapitalizmus legbelső titka, amely végső soron meghatározza a kapitalista társadalom egész jellegét, ugyanígy a többlet közös, tervezett elsajátítása a szocializmus legmélyebb titka. A bérmunka kizsákmányolásából fakadnak a kapitalizmus osztályellentétei. A többlet pénzformában való megjelenéséből fakadnak a kapitalizmus történetét meg-megszakító pénzügyi krízisek, recessziók és gazdasági ciklusok. A többletnek a szocializmusban végbemenő tervezett elsajátításából fakadnak a szocialista korszak osztályellentétei és osztályharcai. A többlet kipréselésének szükségképpen politikai formájából fakadnak a szocializmus politikai ciklusai: a sztálinizmus, a nagy tisztogatások, a de-sztalinizálás, a kínai Nagy Ugrás, a kulturális forradalom.

Miután Gorbacsov aláírta az adózás alapjait, az állam, megfosztva a maga fő jövedelemforrásától a bankópréshez folyamodott. A gyáraknak több pénzük lett, de mivel a társadalmi terméket még mindig a terv határozta meg, nem működhetek úgy, mint a

² A Keynesre való utalás itt az ő „How to Pay for the War” c. pamfletjére vonatkozik, ahol Keynes hasonló megállapítást tett Nagybritannia katonai erőfeszítéseinek finanszírozását illetően.

magáncégek, s nem tudták ezt az új pénzt termelőtőkévé átfordítani. A többletkisajtolás szocialista rendszerét szabotálták a reformok, de anélkül, hogy egy polgári rendszer váltotta volna fel azt, s a gazdasági elindult egy lefelé vezető inflációs spirálpályán.

5. 2. Árak és gazdasági kalkuláció

Az eddig létezett szocializmus lehetőségeit behatárolta a gazdasági kalkuláció elégtelen rendszere. Ezt az összes jobboldali kritikusok hangsúlyozták. Rámutattak, mégpedig jogosan, arra, hogy a Szovjetunióban működő árrendszer a racionális gazdasági kalkulációt lehetetlenné tette. Számos anekdota szól erről:

Itt van egy példa a sok közül. Nemrégiben elhatároztuk, hogy a gyapot és a gabona árait a gyapottermelés érdekében megváltoztatjuk, megfelelőbb árat szabunk a gyapottermesztőknek eladott gabonának, és emeljük az államnak beszolgáltatott gyapot árait. Gazdasági végrehajtó szerveink és tervezőink ezzel kapcsolatban beterjesztettek egy javaslatot, amely csak megdöbbenést válthatott ki a Központi Bizottság tagjaiból, mivel azt javasolta, hogy egy tonna gabona árát gyakorlatilag ugyanazon a szinten rögzítsük, mint egy tonna gyapotét, s ezenfelül egy tonna gabona árát egyenértékűnek vette egy tonna megsütött kenyér árával. A Központi Bizottság tagjainak megjegyzéseire, hogy tudniillik egy tonna kenyér ára sokkal magasabb kell, hogy legyen, mint egy tonna gabonáé, az őrlés és a sütés további költségei miatt és hogy a gyapot általában, ahogyan ezt a világpiaci árak igazolják, sokkal drágább a gabonánál, a javaslat szerzői semmi értelmeset nem tudtak mondani. (Sztálin, 1952)

Vagy negyven évvel azután, hogy Sztálin ezeket a megfigyeléseket tette, az árpolitika olyan keveset javult, hogy Gorbacsov megint hivatkozhatott arra a példára, amikor a kolhozparasztnak kenyérral etették a malacokat, mert a kenyér ára olcsóbb volt a gabonáénál.

Amikor a dolgok viszonylagos árait szisztematikusan eltérnek relatív termelési költségeiktől, akkor az emberek számára lehetetlenné válik, hogy költséghatékony termelési módszereket válasszanak. Ebből következően azt mondhatjuk, hogy a kapitalizmussal ellentétben *az eddig létezett szocializmusból hiányzott egy olyan beépített mechanizmus, amellyel a munka felhasználását gazdaságossá teheték volna s így emelheték volna termelékenységét.*

Az alapvető gazdasági igazolása bármilyen új termelési technológiának az arra való alkalmassága, hogy a korábbinál kevesebb erőfeszítéssel lehet vele dolgokat termelni. Csak az ilyen találmányoknak a gazdaságban mindenütt való folyamatos alkalmazása révén nyerhetünk több szabadidőt, amelyet vagy a pihenésnek, vagy új és kifinomultabb hajlamok kielégítésének szentelhetünk. Ez maga után vonja, hogy a szocialista termelésben a

dolgozóknak mindig gazdálkodniuk kell az idővel. Az idő, ahogyan Adam Smith mondotta, az az „eredeti valuta”, amellyel megvásároljuk a természettől összes szükségleteinket és igényeinket, ha csak egy pillanatát is szükségtelenül eltékozoljuk, akkor az örökre elveszett. A szocialista rendszer csak akkor lesz történelmileg magasabb rendű a kapitalizmusnál, ha jobbnak bizonyul az idővel való gazdálkodásban.

A kapitalista társadalmak gazdagsága természetesen egyenlőtlenül oszlik el, de az a beléjük épült tendencia, hogy növeljék a munka termelékenységét, mégis lehetővé teszi, hogy a kapitalista gazdasági viszonyok továbbra is progresszív szerepet töltsenek be. Hogyha a kapitalizmus elvesztette volna ezt a fejlődési potenciálját – ahogyan egyes marxisták hitték ezt az 1930-as években – akkor régen elvesztette volna a versenyt a szovjet blokkal.

Egy kapitalista gazdaságban a gyárosokat a profit vágya hajtja abba az irányba, hogy megpróbálják minimalizálni a költségeket. Ezek a költségek magukba foglalják a béreket. A gyárak gyakran új technológiát vezetnek be, hogy csökkentsék a munkaerőt és a munkaerő költségeit. A szocializmusnak nagyon naív formája az, amely a technikai változást azzal az ürüggyel kritizálja, hogy az munkanélküliséget idéz elő. A valódi kritika, amelyet a kapitalista gazdaságokkal szemben ebben a vonatkozásban alkalmazni lehet éppen az, hogy túl lassan alkalmazzák a munkamegtakarító eszközöket, mivel a munkaerő árát mesterségesen olcsó szinten tartják.

De ebben a vonatkozásban a Szovjetunió még rosszabb volt. Az állam dotálta az élelmet, a lakbért, a gyerekruhákat és más létszükségleti cikkeket. Az alapvető árucikkek állami támogatása ellensúlyozta, hogy milyen alacsonyak a pénzbeli bérek. Azonban az állami támogatásokat és szociális szolgáltatásokat az állami tulajdonban lévő ipar profitjaiból kellett fizetni. Hogy ezek az iparágak nyereséget termeljenek, ahhoz viszont alacsony szinten kellett tartani a béreket, az alacsony bérek pedig azt jelentették, hogy a támogatásokat fenn kellett tartani.

A legrosszabb következménye mindennek az volt, hogy a munkaerő olcsó volta arra bízta a vállalatokat, hogy pazaroljanak a munkaerővel. Miért vezessünk be modern, automatizált berendezéseket, hogyha a munkaerő annyira olcsó?

5.3. Tervező mechanizmusok: ortodoxia és konzervativizmus

A szovjetek, úgy ideológiai, mint technikai okokból közel sem jutottak azoknak a fajta gazdálkodási rendszereknek a kiépítéséhez, amelyeket a szocializmus lényegi elemeként írtunk le az *Új szocializmus felé*-ben. Persze a szovjet tervezési rendszer kezdetben meglehetősen hatékony volt. A szovjetek képesek voltak felépíteni a nehézipar alapjait, különösen egy olyan hadiipart, amely képes volt megverni a náci hadigépezetet sokkal

rövidebb idő alatt, mint bármely kapitalista gazdaság, jóllehet nagyon nagy áron. Ezen a fejlettségi szinten az egyszerű tervezési módszerek megfelelőek voltak: a gazdaság sokkal kevésbé volt technológiailag komplex, mint jelenleg, és a tervek viszonylag kevés kulcsfontosságú tervcélra specifikáltak. Még így is sok történet szól arról, milyen hatalmas elcsúszásokra került sor kereslet és kínálat között az első ötéves tervek időszakában; a termelésbe bevont munkaerő- és nyersanyag-tartalékok hatalmas bővítése azonban azzal járt, hogy a kulcsfontosságú célokat az ilyen egyensúlyzavarok ellenére is teljesíteni lehetett.

A korai szovjet terveket nem a mi könyvünkben leírt elgondolás szerint alkották meg. Az, hogy a termelés végtermékeinek egy célként megadott listájából visszakövetkeztessen, konzisztensen és részletekbe menően a szükséges termékek összességére, messze meghaladta a Goszplan (a szovjet tervezőhivatal) számítási kapacitását. Gyakran ehelyett a tervezők olyan célokból indultak ki, amelyeket magukat is összesített terminusokban adtak meg: ennyi és ennyi tonna acél 1930-ra, ennyi és ennyi tonna szén 1935-re, és így tovább. Ennek a korai tapasztalatnak feltehetően a későbbi években is meg volt a maga káros hatása a gazdasági mechanizmusra. Ez kialakított egyfajta „termelési központúságot”, amely az alapvető ipari közbeső javak (a termelési folyamatban a nyersanyag és a végtermékek közé eső) minél nagyobb mennyiségének a létrehozását öncélnak tekintette.³ Valójában hogyha az inputok és outputok viszonyát szem előtt tartjuk, amennyire lehetséges, takarékoskodnunk kell a közbeső javakkal. A cél az kellene, hogy legyen, hogy a végső termékek kívánt mennyiségével összeegyeztethető lehető legkisebb mennyiségű szén, acél, cementet termeljünk meg.

Mindenesetre egyre világosabbá vált a háború utáni újjáépítés időszaka után, hogy az 1930-as évekből örökölt termelési rendszer nem alkalmas egy dinamikus, technológiailag progresszív gazdaság kifejlesztésére, amely kielégítené a fogyasztói igényeket. Bizonyos prioritással bíró szektorok, mint az űrkutatás ugyan figyelemreméltó sikereket mutattak, azonban úgy tűnik, a rendszer lényegi vonásának tünt, hogy az ilyen sikerek nem terjeszthetők ki a gazdaság egészére. A kiváltságos gazdasági szektorok előnyben részesítése azzal járt, hogy a fogyasztási javakat termelő iparágak csak az erőforrások maradékára tarthattak igényt. Az 1960-as és 1970-es évek folyamán az ilyen, vagy olyanfajta

³ Figyelemreméltó ebben a vonatkozásban, hogy Sztálin (1952-ben) kötelesnek érezte magát vitába szállni azzal a gondolattal, hogy a gazdasági tevékenység alapvető célja a szocializmusban maga a termelés (l. „Jarosenko elvtársan” gyakorolt bírálatait). Akárcsak a kényszerű kollektivizálás „túlzásain” gyakorolt bírálatainál az „Akiknek a siker a fejükbe szállt” c. cikkben (1930-ban, újrakiadását l. Sztálin, 1955), bizonyosan ez is egy olyan eset, amikor Sztálin megkésve elkezdett támadni egy olyan felfogást, vagy gyakorlatot, amelyet korábban ő maga bátorított.

reformokra tett kísérletek lényegében kudarcot vallottak, elvezetve a késői brezsnyevi évek hírhedt stagnálásához.

Mi vezetett ide? Az egyik kézenfekvő technikai szempont itt a szovjet számítási és távközlési eszközök állapota a korszakban. Mi mellett érveltünk könyvünkben, hogy a hatékony, részletes tervezés lehetséges a mai nyugati számítástechnika felhasználásával, de a szovjet tervezők számára az 1970-es években elérhető technológia ezzel összehasonlítva nagyon primitív volt. Ez fontos kérdés, és vissza is fogunk térni még rá, de ez csak egy része a történetnek, és bizonyos más megfontolások is megérdemlik, hogy hangsúlyozzuk őket.

Közismert, hogy a „marxista” ortodoxiának való hivatalos szovjet elkötelezettség akadályozta a racionális tervezési módszerek alkalmazását. A tervezés újfajta megközelítéseit általában gyanúval fogadták, még azokat is, amelyeknek semmi közük sem volt a piaci viszonyok bevezetéséhez. Ami az input-output elemzés módszerét illeti, Augusztinovics (1975) kimutatta az abban rejlő iróniát, hogy ezt a módszert „azzal vádolták, hogy a gonosz kommunista tervezés szellemét csempészi be a szabad, demokratikus gazdaságba és ugyanakkor azzal, hogy a gonosz burzsoá ideológiát a szocialista gazdaságba.” Treml (1967) szintén azt állítja, hogy a tervezési folyamatnak a végső céltermékekből kiinduló felvázolását az ortodoxia hivatalos őrei úgy tekintették, mint fogyasztásra orientált, s ezért valamiképpen „polgári” szemléletet. Hasonlóképpen Kantorovics úttörő munkáját a lineáris programozás terén sokáig elutasították.

Úgy tűnhet, hogy az elméleti újítások ilyenfajta ideológiai alapú elvetésének legrosszabb fajtáján a szovjet rendszer 1960 körülre túljutott. De, habár az input-output elemzésre és a lineáris programozásra végül bizonyos mértékben áldását adta a gazdaságvezetés, ezek a technikák a tényleges szovjet tervezési eljárásokban marginálisak maradtak. Ez részben azoknak a számítástechnikai problémáknak volt köszönhető, amelyekre fentebb utaltunk, ami azt jelentette, hogy az input-output módszerek nem válhatták fel a sokkal nyersebb „anyagi egyensúlyra” törekvő költségszámításokat az utóbbi segítségével előállított javak teljes skáláját illetően (amely maga is csak egy viszonylag kis részhalmaza volt a gazdaságban előállított összes javaknak.) Bizonyos más indokokat megemlítenk még lentebb.

Először is volt egy káros „kapcsolathány” az állami tervezőszervek, a Goszplan és a Gosznab rutintevékenységei (amelyek tevékenységének nem volt meg a megfelelő elméleti alapja és a Politikai Bizottságtól jövő ad hoc irányban való politikai nyomásgyakorlás hajtotta őket), és a kutatóintézetekben a tervezés kérdéseiről folytatott valóságidegen, erősen matematizált elméleti munka között. Ennek a kapcsolathányynak két oldala volt. Egyfelől a

„gyakorlati tervezők” úgy tűnik, még akkor is ellenálltak az újításoknak, hogyha ellenállásukat nem racionalizálták ideológiai megfontolásokkal. Az áttérés egy olyan rendszerre, ahol először a végtermékeket tervezik meg, ahogy mi javasoljuk a könyvben, jelentős váltást jelentett volna a hagyományos szovjet módszerhez képest, olyan váltást, amelyet a Goszplan nem szívesen hajtott volna végre. Mint Kusinyirszkij megjegyzi, „mivel a javak és szolgáltatások iránti keresletet a Szovjetunióban a „kielégített” kereslettel helyettesítették, amit az output szintjéből vezettek le, a tervezők azt hiszik, hogy pontosabban határozhatják meg a termelési terveket, mint a végső kereslet alkotórészeit.” Magyarul: Könnyebb a tervezőknek akkor, ha azt termelik meg, amit ők szeretnének, mint ha azt, amit az emberek ténylegesen akarnak. Az ilyesfajta attitűd eseteit szaporíthatnánk, l. a részleteket Cottrell és Cockshott (1993).

A tervezés elmélete és gyakorlata szétválásának másik oka a kutatóintézetekben végzett munka jelentős részének absztrakt jellegében rejlett. A kutatóintézetek produkáltak bizonyos jó elképzeléseket a mikroszintű tervezést illetően (l. Kantorovics lineáris programozását) azonban a rendszer, mint egész ’optimális tervezéséről’ folyó vita jelentős része reménytelenül absztrakt volt, amennyiben megkövetelte valamilyen ’társadalmi jóléti függvény’ vagy a ’társadalmi hasznosság’ általános mércéjének az előzetes specifikálását. Miközben keveset haladtak előre ennek az életidegen kutatási célnak a megoldásában, az ’optimális tervezés’ teoretikusai hozzájárultak ahhoz, hogy, ahogyan Tretyakova és Birman (1976, 179. O.) leírják, „az érdeklődés kihűlt” az input-output módszerek irányában: „Csak azok a modellek és módszerek érték meg az odafigyelést, amelyek optimális eredményekhez vezettek. Amennyiben csaknem azonnal világossá vált, hogy egy optimális modell nem építhető fel az input-output módszer alapján, sokan egyszerűen elvesztették az érdeklődésüket az utóbbi iránt.”

Figyelemreméltó, hogy S. Satalin – aki 1990-ben megalkotta a rövid hírnévre szert tett, ámde abszurd, a gyakorlatban teljesen alkalmazhatatlan ’500 napos’ tervet a kapitalizmusnak a Szovjetunióban való robbanásszerű bevezetésére – korábban a szerzője volt egy ugyanennyire a gyakorlattól távol álló elképzelésnek a tervezés optimalizálására. (L. Ellman, 1971 leírását, ahol Ellman idézi Satalint, amikor megvitatja úgy az input-output elemzést mint az optimális tervezést és azt állítja, hogy csak az utóbbi ’valóban tudományos’.)

A lényeg az, hogy a mi saját javaslataink az *Új szocializmus felé*-ben – habár bizonyosan rendkívül fejlett információs rendszerek szükségesek hozzájuk – viszonylag határozottak és egyértelműek. Nem teszünk kísérletet arra, hogy apriori definiáljuk a

társadalmi hasznosság, vagy az optimalitás kritériumait; a 'társadalmi hasznosság' kétféle módon tárul fel (a) az erőforrásoknak az egyes szektorok közötti átfogó elosztásáról való demokratikus döntéshozatal révén és (b) a fogyasztási javak piactisztító árai és munkaértékekben kiszámított árai közötti arányok révén.

A szovjet tervezési rendszer az 1960-as évektől az 1980-as évek elejéig végrehajtott reformálási kísérletei kudarcának egy további indoka az az elképzelés – amelyet nyilvánvalóan vallott az SZKP vezetősége – hogy az új matematikai vagy számítástechnikai módszerek alkalmazása egy „fájdalommentes” eszközt nyújt a gazdaság működésének a megjavítására, egy olyan eszközt, amely nem zavarná meg alapvetően a fennálló rendszert) szemben a piaci viszonyok széles körben való bevezetésével). Valójában a fejlett technikai módszerek csak a gazdasági rendszernek mint egésznek az általános megjavítása révén hozhattak volna valódi eredményeket, amihez – többek között – hozzá tartozott volna a tervezés céljainak és logikájának az újravizsgálása és tisztázása, éppen úgy, mint a vállalatok teljesítményeinek értékelésére és jutalmazására szolgáló rendszerek átszervezése.

Vizsgáljuk meg az általunk az *Új szocializmus felé*-ben felvázolt tervezési sémát, amely szerint azoknak a termékeknek a termelését bővítik, amelyek a (munkautalványokban kifejezett) piaci árak az árakban megtestesült munkaértékekhez képest átlag fölötti arányát mutatják, és azokat csökkentik, amelyek az átlag alatti arányt mutatnak. Egy ilyen rendszer ténylegesen azokat a vállalatokat jutalmazza (nagyobb mennyiségű munkaerő és termelőeszközök odairányításával) amelyek különösen hatékonyan használták fel a társadalmi munkát. Így a vállalatokat arra ösztönözné a rendszer, hogy bármilyen olyan módszert felhasználjanak, amely lehetővé teszi a számukra hogy a termékegységenként felhasznált munka (úgy a közvetlen, mint a közvetett) munka mennyiségeivel takarékoskodjanak. Valamilyen ehhez hasonló rendszerre lett volna szükség ahhoz, hogy a gazdaságirányítás kitörjön a hagyományos szovjet rendszerből, ahol a vállalatok csak arra törekedtek, hogy elérjenek bizonyos, a végtermékre vonatkozóan megszabott tervekötákat, de nem volt érdekünk, hogy hatékonyságukon javítsanak.

5.4. Számítástechnika

Mi a mi tervezési elgondolásaink megvalósíthatósága mellett úgy érveltünk, hogy a nyugati szuperszámítógépek legújabb nemzedékére hivatkoztunk, és kétségtelen, hogy ezzel összehasonlítva a szovjetek rendelkezésére álló számítástechnika elmaradott volt. Goodman és McHenry (1986, 329 .o.) leírják a szovjet számítógépipar állapotát az 1980-as évek közepetáán, megjegyezve, hogy a jelentős elmaradást a Nyugat mögött részben az elszigeteltség következménye volt: „egyetlen számítástechnikai közösség, beleértve az

Egyesült Államokat is, sem lenne képes a jelenlegi ütemben előrehaladni, hogyha a világ többi részével való kapcsolatát komolyan korlátoznák.”

Mindazonáltal, bár mi kényelmesnek találtuk, hogy a szuperszámítógépeket vegyük vonatkoztatási pontnak a mi számításainkban, máshol (Cockshott és Cottrell, 1989, függelék) amellet érveltünk, hogy ugyanez a cél elérhető – lassabban, de még mindig egy, a gyakorlati tervezés céljaira használható időskálán belül – a vállalati szinten működő személyi számítógépek egy megosztott hálózata révén, ha ezeket összekapcsolják egy viszonylag szerény kapacitású központi komputerrel. Ebből a perspektívából szemlélve a legkomolyabb technikai korlát a szovjet esetben a távközlési rendszer elmaradottsága volt. Goodman és McHenry (1986) felhívták a figyelmet a szovjet telefonrendszer lassúságára és megbízhatatlanságára, és az azzal kapcsolatos problémákra, hogy az adatok továbbításához eléggé megfelelő kapcsolódási pontokat találjanak. Úgyszintén idézik azt a megdöbbentő statisztikát, hogy 1985 után is a városi családoknak csak 23 százaléka rendelkezett telefonokkal.

Ezúttal sem akarjuk azonban túlhangsúlyozni a technológia szerepét. A Stafford Beer által Allende Chiléjében kifejlesztett gazdasági információs rendszerek megmutatták, hogy mit lehet elérni szerény erőforrásokkal is, ha adva van a politikai akarat és elméletileg tisztázottak a rendszer célkitűzései. Hogyha a szovjetek ugyanilyen világosan tisztázták volna, mit remélnek elérni a tervezés számítógépesítése révén, akkor – még ha lehetetlen lett volna is elsőre végrehajtani mindazt, amit reméltek – olyan helyzetben lettek volna, hogy kihasználhatják a számítás és kommunikációs technológiákban rejlő új lehetőségeket, mielőst azok megjelennek. Valójában úgy tűnik, hogy a szovjet közgazdászok – vagy legalábbis azok, akikre a Gorbacsov-féle politikai vezetés hallgatott – kevésbé érdeklődtek az általunk megtárgyalt algoritmusfajták és számítógépes rendszerek kifejlesztése iránt. Az 1980-as évek közepére láthatóan elvesztették hitüket a hatékony tervezésben rejlő lehetőségekben és sokan közülük a Reagan- és Thatcher-kormány által megtestesített szabadpiaci közgazdaságtan konjunktúralovagjaivá váltak.

6. A közvetlen demokrácia védelmében

A többlet kinyerésének a tervezésen keresztül megvalósuló folyamata egy potenciálisan ellentmondásos folyamat, amely osztályellentéteket alakíthat ki, szembeállítva egy állami arisztokráciát a munkásosztállyal. Az ezek között az osztályok között folyó harcot komplex dinamika jellemzi, amelyben szüntelenül a kapitalista restauráció felé mutató tendenciák jönnek létre. Az állami arisztokrácia, jóllehet hajlamos a korrupcióra és az állami erőforrások magáncélú felhasználására, személyesen a társadalmi többletterméknek csak egy kis részét képes elfogyasztani. Ez élesen ellentétes a kifejlett kapitalizmus országaival, ahol a többletérték egy jelentős hányada a felsőbb osztályok személyes fogyasztásának finanszírozására fordítódik. Az állami arisztokráciának csak egy azáltal van esélye elfogyasztani a közösségi erőforrásokat, hogy közéleti tisztségeket tölt be egy elvileg egalitárius államban. Magánfogyasztásuk ezért lényegénél fogva szégyenteljesként jelenik meg, és csak hazafias és forradalmi érdemeikkel igazolható, ha egyáltalán valahogyan. Ahogyan a forradalom nemzedéke eltávozik, utódaik már vágyakozva figyelik a kapitalista világot, amely a hozzájuk hasonló embereknek nem csak sokkal jobb életmódot biztosít, hanem olyant, amelyben a luxus legitim és nem szégyellnivaló.

A kapitalista restauráció felé mutató tendenciákat kontroll alatt tarthatja a politika – akár a „szovjethatalom”, akár a zsarnokság, a Kommunista Párt diktatúrája, vagy a tömeges forradalmi lelkesedés. A mi felfogásunk, egész élesen megfogalmazva az, hogy a forradalmi osztályok a szocialista társadalomban eddig nem találták meg azt az államformát, amely megfelelné a szocializmus hosszú távon való megőrzése és továbbfejlesztése feladatának. A jellegzetes szocialista államformák eddig a forradalmi zsarnokság és a forradalmi arisztokrácia voltak. A zsarnokság addig működik, amíg az eredeti hős-király él. Amint Castro esete mutatja, ez elég sok ideig eltarthat, de ezt elég nehéz utánozni. A forradalmi arisztokrácia, vagyis „a Kommunista Párt vezető szerepe” az egyéni halandóságtól függetlenül, tovább tartott. A leninista típusú párt uralma úgy indul, mint az elnyomottak legöntudatosabb és leginkább önfeláldozó képviselőinek uralma, azonban az arisztokratikus megromlás vastörvényének fogva átalakul egy önmaga érdekeit szolgáló oligarchiává.

Ezekkel a formákkal szemben a reformerek és a lelkes forradalmárok két alternatívát javasoltak:

1. A szociáldemokrata jobboldalról jött a szabályos parlamenti 'demokrácia' javaslata. Ez volt a konzisztens és tiszteletreméltó

javaslata a szociáldemokratáknak, amely visszamegy egészen Karl Kautskynak a születő Szovjetunió gyakorolt bírálataig. A szocialista monarchia, vagy a párt diktatúra helyett ők a szabad és nyitott parlamenti választásokat védelmezték.

2. A szélsőbaloldaltól jött a Párizsi Kommün-típusú állam javaslata. Ebben a képviselőket körzetek szerint választják, választóik bármikor visszahívhatják őket és csak az átlagdolgozók fizetését kapják.

Mi úgy hisszük, hogy jó alapjaink vannak, úgy a józan észből, mint a tapasztalatból kiindulva, hogy elveszük mindkét alternatívát, s helyettük a közvetlen demokráciát részesítsük előnyben.

A parlamentáris kormányzatot, amelyet a rendszeres választások legitimálnak, úgy szokták bemutatni a modern világban, mint ami egyszerűen és nyilvánvalóan a 'demokrácia'. Mi másképp látjuk ezt. Mi azt gondoljuk, ahogyan Lenin is, hogy ez a gazdagok uralmának legtokéletesebb formája. Azt gondoljuk, hogy, ahogyan Arisztotelész is tanította, a választások mindig és mindenhol az arisztokratikus, nem pedig a demokratikus állam ismertetőjelei. A tapasztalat azt tanítja, hogy azok, akiket a parlamentekbe megválasztanak, soha és sehol nem képviselik azokat, akik választják őket. Bármelyik tényezőt nézzük. az osztályt, a nemet, a fajt, a vagyont, vagy a képzettséget - azok, akiket megválasztottak, mindig kiváltságosok azokhoz képest, akik rájuk szavaztak. A választottak társadalmilag mindig inkább a társadalom uralkodó osztályait, nem pedig a népesség tömegeit képviselik. Amikor megválasztják őket, akkor mindig hajlamosak azoknak az osztályoknak az érdekeit képviselni, amelyekből származnak. Ezernyi részletkörülmeny agyarázza ezt a tényt, de ezek mind ugyanarra vezethetőek vissza. Ugyanazok a vonások, amelyek miatt az ember a társadalom 'kiválasztottjai', a „jobbak” közé tartozik, segítik abban, hogy megválasszák.

Ezért nem kell meglepődnünk azon, hogy a szabad és tiszta választások bevezetése Kelet-Európában azonnal a polgári hatalom létrejöttéhez vezetett. Amit szimbolikusan jelzett, amikor az új magyar kormány lefegyverezte a munkásorséget. A Szovjetunió más eset volt. Ott a népesség különös előszeretete a kommunista jelöltek iránt azt jelentette, hogy a „demokráciához” vezető út az SZKP. Jelcin általi betiltásán és azután az orosz parlament tankokkal való súllyesztőbe küldésén keresztül kellett, hogy vezessen.

Azokm, akik a szabad parlamenti választásokat javasolták a szocialista blokkban, többségükben a kapitalista restauráció tudatos hívei voltak, akik magukhoz vonzottak néhány naív szociáldemokratát. Azok viszont akik egy Kommün-típusú államot javasoltak, reformálni

és megvédeni akarták a szocialista rendszert. Egyetlen problémájuk az volt, hogy Sztálin már megelőzte őket. A Szovjetunió sztálini alkotmánya már a Kommün-állam modelljén alapult: tanácsok állama volt, a nép által választott és visszahívható delegátusokkal. Ez az alkotmányos forma persze nem volt semmi egyéb, mint a Kommunista Párt uralmának álcája. Mi másért lett volna Lenin is olyan határozott híve a Kommün-típusú államnak?

Lenin, ahogyan a parlamentáris köztársaságot látta a polgári uralom eszményi formájának, a tanácsállamban, a szovjetköztársaságban látta a munkások diktatúrájának az ideális formáját. De az ő újraélesztett blanquista jelszavának, a munkásdiktatúrának, központi része volt a blanquista-leninista forradalmi párt gondolata. Éppen úgy, ahogyan a párizsi kommünben a blanquisták és internacionalisták uralma volt az alapja a hatalom megszerzésének, a szovjetekben a bolsevikék dominanciája volt a valóságos szovjethatalom nélkülözhetetlen feltétele. Embrionális tanács-államokat a legtöbb forradalmi válság felszínre hoz, a legutóbbi európai példa erre Portugália volt, 1975-ben. Fennállásuk létrehoz egy mély legitimációs krízist az államban, amelyet gyorsan meg kell oldani, vagy a parlament, vagy a tanácsok javára. Ha a tanácsokat egy forradalmi párt uralja és ezzel egyidejűleg a hadsereg is felkel, akkor ez szocialista forradalomhoz vezethet. Katonai felkelések vagy a forradalmi párt dominanciája nélkül a parlament győz.

Azt a baloldali elgondolást, hogy a tanácsállamot használják fel egy létező szocialista állam arisztokráciájának a legyőzésére, tudomásunk szerint csak egyszer kísérelték meg, a Shanghaji baloldali erők a Kulturális Forradalom alatt Kínában. Habár ez a kísérlet hozta a legnagyobb megrázkódtatást, amelyet egy szocialista arisztokrácia valaha átélt, végül a kísérlet kudarcot vallott. A Kulturális Forradalom alatt felállított forradalmi bizottságok végül éppúgy a Kommunista Párt uralma alá kerültek, mint annakidején az orosz szovjetek. Mi azt gondoljunk, hogy elkerülhetetlen, hogy szocialista országban, ahol megszilárdult a KP helyzete, az alapszintű képviselőtestületeket vagy a KP vagy a reakció képviselői uralják. A meggyőződéses szocialisták túlnyomó többsége a KP-ben lesz és politikai tapasztalatuk megfegyelmettségük miatt könnyen uralni tudják az alapszintű szervezeteket, ahol az általános hangulat szocialista irányú. Azok az esetek, amikor az alapszintű népi szervek következetesen KP-ellenesek, általában egybeesnek azokkal, amikor ezeket a szerveket az értelmiség és a kispolgárság kapitalistabarát szárnya uralja, a jellemző példa erre a Szolidaritás Lengyelországban. Azok, akik egy eszményi tanácsállamot védelmeznek a ténylegesen létező szovjet állammal szemben, megpróbálnak elfoglalni egy olyan politikai teret, amely ténylegesen nem létezik: mert ahhoz, hogy a tanácsállam létezhesen, a KP-t meg kell semmisíteni. Trockijnak volt annyi józan esze, hogy levonja ebből a megfelelő

következtetéseket Kronstadtnál. Vagy hetven évvel később kevésbé értelmes önjelölt követőinek némelyike ott találta magát Jelcin oldalán, éljenezve a SZKP. betiltását.

Hogy előre tudjunk haladni a szocializmus valóban megfelelő politikai formája felé, fel kell ismernünk: a választási intézményeknek a „demokrácia” címére támasztott igénye alaptalan. Nem számít, hogy az intézmény parlamentnek, vagy tanácsnak nevezi magát, hogyha tagjait választás útján jelölik ki, akkor biztosak lehetünk benne, hogy a képviselők nem fogják képviselni a választókat. A testületet a társadalom uralkodó társadalmi rétege fogja megtölteni – az üzleti és értelmiségi osztályok a polgári társadalomban, vagy pedig a forradalmi arisztokrácia és a párt a szocialista társadalomban. Úgy hisszük, az egyedül járható alternatíva a közvetlen demokrácia.

7. Szocializmus versus kommunizmus

Könyvünk címe az volt, *Új szocializmus felé*, de lényegében annak a kidolgozása volt, amit Marx a kommunizmus első szakaszának nevezett. Hogy a cím a szocializmusra, nem pedig a kommunizmusra utalt, a kor politikai légköréhez való alkalmazkodás volt. Az angol kiadás a szocializmus történelmi mélypontján jött ki. Az azóta eltelt évtizedben a neoliberalizmus előrenyomulása lelassult. Létrejött egy nemzetközi antikapitalista mozgalom, habár még nem egy nemzetközi szocialista mozgalom. Elkerülhetetlen, hogy növekvő olvasótáborra fog találni a kapitalizmus egy koherens alternatívája. De a 90-es évek elején éppen elég nehéz volt egy olyan kiadóra találnunk, aki hajlandó kiadni egy, a szocializmust védelmező könyvet. Úgy ítéltük meg, hogy egy nyíltan a kommunizmust védelmező cím lehetetlenné tette volna a könyv elhelyezését, vagy nagyon lecsökkentette volna az olvasótábort. A szocializmus volt a báránybőre a mi kommunista farkasunknak. Most azonban ezért ránk hárul a kötelesség, hogy magyarázzuk meg: mit értünk szocializmuson és mit kommunizmuson.

Hogy megismételjük: amit mi a könyvben javasoltunk, az a kommunizmus első szakasza. Politikai célszerűségből neveztük csak szocializmusnak. Elvetjük a szocializmusról szóló ortodox szovjet felfogást, amely szerint az egy hosszúra nyúló történelmi korszak, amelyben a termelőerőket fejlesztik, előkészítve ezzel a végül eljövendő kommunizmust. Nem azzal a gondolattal állunk szemben, hogy a szovjet rendszer szocialista volt, nem is azzal, hogy megkísérelték gyorsan fejleszteni a termelőerőket, hanem inkább a kommunizmusnak azzal a felfogásával, amelyet ez involvál. A SZKP és a nyugati trockista pártok azonos módon látták a problémát, amikor a kommunizmusról való gondolkodásra került sor. A kommunizmust úgy látták, mint egy, a szocializmust követő fejlődési szakaszt,

egy olyan fejlődési fokot, amely az anyagi javak bőségén és a fogyasztási javak ingyenes elosztásán alapulna. A fejlődés sorrendjét e megközelítésben a következőképpen látják: kapitalizmus → a proletariátus diktatúrája → kommunizmus. Ez azonban nem ugyanaz, mint a Marx által kifejtett séma, amely ez volt : kapitalizmus → a proletariátus diktatúrája → a kommunizmus első szintje → a kommunizmus második szintje. Az *Állam és forradalom*-ban Lenin a kommunizmus első szintjét azonosította a szocializmussal és mindkettőt úgy kezelte, mint a termelőeszközök köztulajdonának szinonimáját. Ezt a sémát azután átvették az összes, a leninizmusra alapozó politikai tradíciók. A mi felfogásunk szerint ez sajnálatos, mert ez leegyszerűsítése annak, amit Marx mondott.

A szocializmus, amennyiben a termelőeszközök közös tulajdonaként határozzuk meg, nem azonos azzal, amit Marx a kommunizmus első szakaszán értett, mivel ez utóbbi feltételezi a pénz eltörlését és az áttérést a munkaidővel való kalkulációra. A szocializmus, ahogyan Lenin meghatározta, teljesen összeegyeztethető a pénz továbbélésével., A Szovjetunió a kollektivizálás után szocialista volt a lenini értelemben, azonban a pénz, akárcsak a bérek és az áruforma, fennmaradt. A pénznek ezt a továbbélését nem úgy látták, mint rövidtávú jelenséget, amely mondjuk 5 vagy 10 évig tarthat, hanem mint olyasvalamit, ami évtizedekig fenn kell, hogy maradjon és ténylegesen fenn is maradt félévszázadon át. Lenin formulájának az volt a következménye, hogy észrevehetetlenné tette a kommunizmus marxi értelemben vett első szakaszának specifikus vonásait. A munkaidő segítségével történő költségszámítás és bérezés elképzelése eltűnt, s ezzel együtt tűnt el mindenfajta, a kommunizmus első szakaszának elérésére, mint elkülönült célkitűzésre irányuló program.

Világos kell, hogy legyen, hogy a pénzben való fizetés lehetővé tette a jelentős aránytalanságokat az órabérekben. Az emberek összes jövedelmeit az ideológiában úgy lehetett feltüntetni, mint „munka szerinti bérezést”, jóllehet olyant, amelyet a munka minősége differenciál. Miközben ezekben a gazdaságokban nem voltak a tulajdoni jövedelemnek olyan formái, mint a kamat, a járadék vagy az osztalékok, az a felfogás, hogy az egymástól élesen eltérő pénzbeli bérek mind „munka szerinti bérek” voltak, éppen olyan ideológiai fikció volt, mint a polgári közgazdaságtanban az az elképzelés, miszerint a bérek, az árak és a profitok egymással egyenértékű fizetségek a „termelési tényezőknek”.

Ami a kommunizmusból a leninista felfogásban megmaradt, az Marx második fázisa volt: „mindenkitől képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint”. Az ehhez a célhoz vezető utat úgy fogták fel, mint a mely a szabad, vagy államilag dotált javakkal való ellátásójn

át vezet, el egészen egy olyan helyzetig, ahol minden árut ingyenesen és korlátlan mennyiségben osztanak el.

Mi határozottan nem értünk egyet ezzel a koncepcióval. Azt gondoljuk, hogy ez a szükségletek szerinti elosztás félreértésén alapult és nagyon káros következményekkel járt.

1. Amikor a munkáért való pénzbeli fizetéssel kombinálták ezt a szemléletet, akkor ez a gazdasági kalkuláció egy olyan rendszerét hozta létre, amely szisztematikusan visszafogta a munka termelékenységét.
2. Ez a felfogás a kommunizmust egy mindig távolodó délibábbbá tette, hiszen bármennyit is emelkedett a munka termelékenysége, sohasem volt elég magas ahhoz, hogy lehetővé tegye minden áru ingyenes elosztását.

A szükségletek szerinti elosztás nem ugyanaz, mint a korlátlan ingyenes elosztás. A Brit Országos Egészségügyi Szolgálatnál az orvosi kezelés, amikor szüksége van rá a pácienseknek, ingyenes. De ez az ingyenes elosztás csak azért működik, mert a doktorok valamilyen viszonylag objektív módon fel tudják mérni a szükségleteket, s ez kombinálódik a várakozólistákkal a kezelésekinél (plusz bizonyos mennyiségű privatizálással). Ez teljesen más, mint ha azt mondjuk, hogy a például a ruhák ingyenes elosztása a „mindenkinek szükségletei szerint” egy esete lenne. Ha a fogyasztási javak általánosságban ingyenesen lennének elosztva, akkor ez vagy tékozló pazarláshoz vezetne, vagy, ha a pazarlást korlátoznák, a fogyasztás katonai-stílusú uniformizálásához.

Marx nem beszél ingyenes elosztásról, ő a „mindenkinek szükségletei szerinti” elosztásról beszél. Ez összeegyeztethetőbb azzal a modellel, amelyet a szociáldemokrata jóléti államok követnek, amikor kiegészítő fizetéseket adnak a fogyatékosoknak, a diákoknak, a nagycsaládosoknak, stb. A szükségletek szerinti elosztás előfeltételez valamilyen eljárást a szükségletek társadalmi értékelésére. Ebben a tekintetben a jóléti állam kapitalizmus a kommunizmust vetíti előre, azonban egy pénzalapú gazdaságon belül, jelentős jövedelemkülönbség mellett. A kommunizmus első és második szakasza közötti szakadék ma sokkal kisebb, mint Marx korában, amikor semmiféle jóléti állam nem létezett. A szükségletek szerinti elosztást már elfogadták a gazdaság bizonyos szektoraiban Kanadában és a legtöbb európai kapitalista országban, s ebből sok mindent át lehetne vinni a kommunizmusba. Azok, akiknek speciális szükségleteik vannak, vagy ingyen kapnának bizonyos specifikus javakat és szolgáltatásokat amelyekre szükségük van, vagy plussz munkaidőt hiteleznének nekik, hogy a társadalom készleteiből megszerezzék, amire szükségük van.

8. A szocialista kalkulációs vita

Ebben a részben röviden leírjuk az 1920-as és 30-as évek szocialista kalkulációs vitáját és jelzünk egyes összefüggéseket az abban a korban folyt viták és az általunk az *Új szocializmus felé*-ben kifejtett meglátásaink között. A vita történetének teljes megtárgyalása megtalálható a Cockshott és Cottrell (1993a)-ban. Itt Ludwig von Mises fellépésére, Oskar Lange válaszára, és Mises és Hayek újabb válaszaira fogunk koncentrálni.

1920-ban amikor a bolsevikok győztek az orosz polgárháborúban és a kommunizmus kísértete egyszer megint bejárta Európát, Mises megalkotta klasszikus cikkét, a „Gazdasági kalkuláció egy szocialista közösségben”-t. Állításai megdöbbentőek voltak és amennyiben alátámaszthatóak, akkor nyilvánvalóan megsemmisítőek a szocializmus ügyére nézve. A szocializmus akkoriban uralkodó marxista felfogásához hozzátartozott a termelőeszközök magántulajdonának az eltörlése és a pénz megszüntetése, azonban Mises amellet érvelt, hogy „minden lépéssel, amellyel távolodunk a termelőeszközök magántulajdonától és a pénzhasználatától, egyszermind távolodunk a racionális közgazdaságtantól is” (1935, 104.o.). Marx és Engels tervezett gazdasága elkerülhetetlenül abba a helyzetbe kerül, hogy „sötétben kell tapogatóznia”, „egy esztelenül működő apparátus abszurd eredményeit” produkálva (106). A marxisták a racionális tervezést állították szembe a piac állítólagos 'anarchiájával', de Mises szerint az ilyen állítások alaptalanok; inkább a piaci viszonyok eltörlése rombolja le a gazdasági kalkuláció egyedüli megfelelő alapját, nevezetesen a piaci árakat. Bármilyen jóakaratóak is legyenek a szocialista tervezők, egyszerűen nem lenne semmiféle kiindulópontjuk, amelynek az alapján érteles gazdasági döntéseket hozzanak: a szocializmus nem egyéb, mint „a racionális gazdaság eltörlése”.

Hogyan jutott el Mises ehhez a konklúzióhoz?